

Управління культури і мистецтв
Вінницької обласної державної адміністрації
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека
ім. К. А. Тімірязєва

Михайло Грушевський і Вінниччина

До 150-річчя від дня народження
(29.09.1866–24.11.1934)

Бібліографічний покажчик

Вінниця, 2016

ББК 91.9 : 63
УДК : 016 : 93 (477.44)
Г 91

Відповідальна за випуск Н. І. Морозова,
директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва,
заслужений працівник культури України

Михайло Грушевський і Вінниччина : до 150-річчя від дня народження (29.09.1866–24.11.1934) : бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Г. М. Авраменко, О. Ю. Антонюк, О. М. Зелена ; вступ. ст.: І. М. Романюк, О. А. Бакалець ; ред. С. В. Лавренюк ; відп. за вип. Н. І. Морозова. – Вінниця, 2016. – 132 с.

Бібліографічний покажчик містить матеріали про різноаспектні зв'язки Михайла Сергійовича Грушевського, видатного українського державного та політичного діяча, Голови Центральної Ради Української Народної Республіки, історика і організатора української науки, з нашим краєм та вшанування його пам'яті на Вінниччині.

Видання розраховане на різні категорії: науковців, громадсько-політичних діячів, викладачів, студентів, краєзнавців, працівників культури та всіх, хто цікавиться історією України, її видатними діячами, вкладом вінничан у грушевськіану.

З М І С Т

Від укладача	5
<i>Романюк І. М.</i>	
Михайло Грушевський і Вінниччина	8
<i>Бакалець О. А.</i>	
З Грушевським у серці. Хроніка наукового життя Подільського краю (до 150-річчя від дня народження Великого Українця)	21
1. Подільські корені в родоводі М. С. Грушевського, перебування його на Вінниччині	27
2. Поділля в працях М. С. Грушевського	35
2.1. Дослідження праць М. С. Грушевського з поділлязнавства	50
3. Твори М. С. Грушевського у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва	59
3.1. Прижиттєві видання	59
3.2. М. С. Грушевський – редактор	65
3.3. Твори М. С. Грушевського, видані в незалежній Україні	68
3.3.1. Публікації праць М. С. Грушевського в періодичних виданнях, окремих збірниках	73
4. Зв'язки М. С. Грушевського з видатними подолянами	79
5. Грушевськіана вінницьких науковців	92

6. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського на Вінниччині	108
6.1. Наукові конференції, історико-краєзнавчі читання	110
6.2. Музеї, музейні кімнати	114
6.3. Пам'ятники, пам'ятні знаки	117
6.4. Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. М. Грушевського	119
6.5. Вулиці, парки	120
7. Довідково-бібліографічні матеріали	123
Іменний покажчик	126

Від укладача

9 лютого 2015 року було видано Указ Президента України (№ 63/2015) «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського».

Михайло Сергійович Грушевський – видатний український державний та політичний діяч, один із лідерів українського національного руху, вчений світового рівня, організатор української науки, письменник, літературознавець.

Майже 100 років тому він проголосив народження першої у XX столітті нової європейської держави – незалежної Української Народної Республіки – і став першим Головою Центральної Ради УНР. Саме з його унікальним науковим доробком, здійсненим у руслі європейської інтелектуальної традиції, пов'язані ідеї відродження історичної свідомості й національної гідності народу, української культури і науки, громадської думки. Понад 2 тис. його наукових праць – це багатюща скарбниця знань для будівничих незалежної України.

Окремими моментами свого життя і діяльності М. С. Грушевський пов'язаний з Вінниччиною, зокрема з селом Сестринівка (нині Козятинського району). У своїх історичних працях він неодноразово згадував населені пункти нашого краю, підтримував зв'язки з однодумцями-подолянами.

У фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва зберігається ряд прижиттєвих видань праць великого вченого, які тривалий час знаходилися у закритому для читачів «спецфонді» і лише не так давно стали надбанням науковців та широкого загалу. За часів незалежної України тема вивчення життя і творчості М. С. Грушевського стала однією з провідних у дослідженнях вінницьких науковців, які роблять свій вагомий внесок у загальноукраїнську грушевськіану.

Пропонованим бібліографічним покажчиком Вінниць-

ка ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва складає свою шану Великому Українцю.

Видання є першою спробою систематизувати матеріали про різноаспектні зв'язки М. С. Грушевського з нашим краєм. У ньому представлено окремі книги, публікації в наукових збірниках, альманахах, всеукраїнських та регіональних ЗМІ, виявлені у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, бібліографічних джерелах та мережі Інтернет, а тому переглянути їх всі *de visu* не було можливості. Опис включених у видання праць М. С. Грушевського подано згідно з сучасними правописними нормами. В окремих випадках – відповідно до їх опису в опрацьованих матеріалах. Видання не претендує на вичерпність.

Показчик складається з текстової і бібліографічної частин. У текстовій – представлено статті вінницьких дослідників життя і творчості М. С. Грушевського – І. М. Романюка і О. А. Бакальця.

Матеріали бібліографічної частини видання систематизовано за розділами:

- Подільські корені в родоводі М. С. Грушевського, перебування його на Вінниччині.
- Поділля в працях М. С. Грушевського.
- Твори М. С. Грушевського у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.
- Зв'язки М. С. Грушевського з видатними подолянами.
- Грушевськіана вінницьких науковців.
- Вшанування пам'яті М. С. Грушевського на Вінниччині.
- Довідково-бібліографічні матеріали.

Окремі з них структуровані за підрозділами, в яких матеріали, залежно від змісту, розміщені в комплексній послідовності: хронологічно-алфавітній, алфавітній.

Дане видання супроводжує допоміжний іменний по-

кажчик, у якому в алфавітному порядку подані прізвища авторів публікацій, передмов, укладачів, редакторів та осіб, які згадуються в пронумерованих бібліографічних записах.

Сподіваємося, що даний бібліографічний покажчик буде корисним науковцям, викладачам, студентам, краєзнавцям, працівникам культури та всім, хто цікавиться внеском вінничан у грушевськіану.

Відбір матеріалу для видання закінчено в травні 2016 р.

Свої зауваження і побажання просимо надсилати на адресу:

21050, м. Вінниця, вул. Соборна, 73
Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва
Відділ краєзнавства

Тел.: (0432) 56-28-24

Факс: (0432) 67-03-41

E-mail: kraev@library.vn.ua

<http://www.library.vn.ua>

*Україна для мене найдорожча за все,
і, можливо, тому я, як стара людина,
можу дивитися на життя України
з історичної точки зору...*

М. Грушевський

*Заслугою Мих. Грушевського було те,
що він повернув... мільйонам «непомнящих»
їхню пам'ять, а з тим і їх національне ім'я,
і національну свідомість... Мих. Грушевський
поклав міцні підмурівки під українське національ-
не відродження, спричинився у великій мірі
до того, що українська нація себе віднайшла,
щоб ніколи себе не втрачувати...*

Є. Онацький

Михайло Грушевський і Вінниччина

150 років відділяє нас від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. З його ім'ям пов'язані знаменні події в історії української науки, культури, національно-державного відродження України. Він є видатним діячем українського відродження ХХ ст. Діяльність і творчість Михайла Сергійовича створили цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку нової України і орієнтують нас у майбутнє.

Своїм гігантським інтелектом, подвижницькою працею він залишив нам таку духовну спадщину, під освятою якої ми сьогодні відзначаємо чверть століття нашої незалежності.

Важливим аспектом історичної науки є глибоке вивчення економічних, політичних та соціальних процесів,

які відбувалися на регіональному рівні у минулому. Краєзнавчий аспект проблеми виявляє нові грані історії України на різних історичних етапах, враховує особливості життя, побуту, генеалогію місцевих родів, специфіку розвитку чи занепаду господарства, топографію населених пунктів, місцеву торгівлю та інші аспекти життя [2, с. 119].

Одним з головних завдань української історичної науки Михайло Грушевський вважав активізацію регіональних досліджень історії України. Значне місце в його більш як двотисячному науковому доробку займає історія Поділля, зокрема Східного Поділля – Вінниччини. Він зазначав, що «ми взагалі занадто мало знаємо історію Поділля...» [8, с. 175].

Все більшу увагу науковці приділяють дослідженню ролі Східного Поділля, Вінниччини в житті та науковій роботі видатного історика, адже його життя тісно було пов'язане з нашим краєм. Що й дає підстави сучасним науковцям і краєзнавцям при дослідженні спадщини М. Грушевського виділяти окремою сторінкою його зв'язки з Вінниччиною, як частиною славного і великого Поділля.

З огляду на це, для сучасної української історичної науки значну актуальність становить узагальнення багаторічного досвіду вивчення цього питання великим ученим і патріотом.

Михайлові Грушевському, як досліднику історії Вінниччини, складової частини Поділля, присвячено ряд спеціальних наукових конференцій, проведених у Вінниці та Барі [3, 7, 10, 15, 16, 18].

Заслуговують на увагу науковців праці Л. Баженова [1], М. Кравця [12], В. Воловика і О. Воловик [4], С. Гальчака [6], Ю. Зінька, І. Романюка [9], І. Мазила [14] та інших дослідників.

Окремо слід відзначити також роботи О. Бакальця [2], В. Восколуца [5], М. Йолтуховського [11], Л. Левчук [13],

В. Страшного [17], І. Харитонової [19, 20] та багато, багато інших краєзнавців, дослідників грушевськознавства на Вінниччині.

Говорячи про зв'язок Михайла Сергійовича Грушевського з вінницькою землею, слід звернутися до коріння його роду. У селі Сестринівка Козятинського району у сім'ї місцевого священнослужителя Захарія Оппокова народилась мати славетного історика – Глафіра.

Цікаво, що вперше на Вінниччині, своїй малій батьківщині, М. Грушевський побував у ранньому дитинстві. Справа в тому, що батькові Михайла не підходив тамтешній (у м. Холм) вологий клімат. Він мусив за порадою лікарів шукати інше місце проживання і роботи десь на півдні. Однак перевестися не вдалося. Як пише М. Грушевський у своїх споминах: «По чотирьох роках тутешньої служби батько подає у відставку та вирішив поки що вернутися до тестя. З Сестринівки прислали коней і бричку, котрою й поїхали ми...» [5, с. 19].

«...Враження цієї великої подорожі покрилися враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей zostалися з неї в моїй пам'яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві» [17, с. 210].

Так склалося, що в дитячі роки Михайло разом з батьками змушений був кілька разів змінювати місце постійного проживання. Дід по батькові помер ще до народження онука, і Сестринівка залишалась єдиним постійним родинним гніздом, стала його малою батьківщиною. У листі до Івана Франка М. Грушевський писав: «Об'їхавши родичів, засіли ми в дорогій моему серці Сестринівці, де я ніколи не міг досить налюбуватись українською природою, наслухатися української мови, натішитися українськими краєвидом і обстановкою...» [13, с. 250].

Пізніше приїжджав сюди юнаком і вже зрілим чоловіком за будь-якої нагоди. Він дуже тепло відгукувався про

рідний край: «І коли я все-таки любив Сестринівку, незвичайно, страшенно мріяв про неї, линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як-не-як, се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватися з українською стихією, дотикаючись до української землі, її природи, до її культури, в котрих виступила ся стихія. Життя в Сестринівці було для мене одним неустанным святом, де не можна було встигнути використати всіх утіх і приємностей, які розгорталися там тижні й дні, які зоставалися до кінця цього свята...» [5, с. 19].

Згадуючи гімназійні роки, коли виникло його свідоме зацікавлення українською мовою, літературою, історією, він пише: «Мені зрідка тільки доводилося чути українську мову, головню як доводилось жити в Сестринці. Говорили також дівчата і жінки, котрих доволі довго мати брала з Сестринівки, не показуючись на місцевих служниць, із ними мати говорила українською мовою» [13, с. 250].

Достеменно відомо, що Михайло Грушевський приїздив на Вінниччину, в Сестринівку, 1873 року, коли батько взяв двомісячну відпустку, а також у 1882 році, повертаючись із батьком з Москви, про що свідчать записи у його власному щоденнику: «4 червня 1882 р., субота. Вчора приїхав у Сестринівку, їхалося добре, дорогою читав...» [5, с. 19]. Дідове обійстя він не впізнав, воно згоріло. На його місці було вибудоване нове попівство – дерев'яне, просторніше. «...Сама Сестринівка значно вплинула – і люди її наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа... Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк – внуки і внучки, але між ними не було нікого, з ким би мені довелось зжитися ближче» [17, с. 210].

Ще один раз відвідав М. Грушевський Сестринівку в 1888 р. – 6 травня він сповідався в сільській Покровській церкві у свого діда. Були ще й інші відвідини «улюбленої

Сестринівки». Так, у «Щоденнику», який М. Грушевський вів, навчаючись в університеті, зафіксовано його перебування в Сестринівці 30 березня – 5 квітня 1890 р., 2–6 листопада 1890 р. У записі від 13 липня 1891 р. згадується про відвідання Сестринівки без зазначення дати перебування там. 24 березня 1892 р. після роботи в московських архівах, недовгого побуту в Києві (8 днів) М. Грушевський нотує в «Щоденнику»: «З великою радістю виїздив з Москви, а ще з більшою приїхав до Сестринівки». Тут йому добре працювалося до 16 квітня, коли він мусив повертатися до Києва, щоб інтенсивніше готуватися до складання магістерських іспитів. У цьому селі провів він і літо того ж року (за «Щоденником», 3–5 липня, 19 липня – 24 серпня), не маючи змоги виїхати до батьків у Владикавказ через епідемію холери на півдні Росії.

Побував він тут не один раз і у 90-х роках: «6 серпня 1892 р., четвер. Оце й Спас – на порі. Чогось він мені дуже тут, в Сестринівці, пам'ятний; перший раз був тут на Спас, коли, мабуть, чи не 1867 року. Як тільки носили мене в церкву».

Відвідував Михайло село і в наступні роки: «1 квітня 1893 р., четвер... рано виїхав я в Сестринівку. В Сестринівці було добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорив... виїхав у середу до Києва. 19 липня 1893 р., неділя. Все вагався я; тільки в п'ятницю одержав телеграму з дому, щоб їхати краще в Сестринівку... В Сестринівку приїхав сьогодні рано».

Приїздив у Сестринівку в 1894 р. двадцятивосьмирічний М. Грушевський, молодий професор Львівського університету, до діда на сповідь [5, с. 19, 20].

Останнє побачення Михайла із Сестринівкою відбулося влітку 1895 р. 7 серпня цього року, запрошуючи Олександра Кониського відвідати Сестринівку, Михайло писав: «Не

віриться мені, щоб Ви приїхали, а варто, на хуторі чудесно... » [13, с. 254].

Історичні джерела свідчать, що Михайло Грушевський мав тісний зв'язок також з іншими місцями на Вінниччині. Першим його науковим трактатом стала невелика за обсягом розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века». Досліднику виповнилось тоді 24 роки. Поряд з характеристиками таких замків, як Черкаський, Київський, Луцький, Житомирський, автор подає детальний опис замків Східного Поділля – Вінницького і Брацлавського [14, с. 28].

За порадою свого вчителя і наставника, професора В. Антоновича (уродженця Вінниччини), молодий дослідник починає вивчати і описувати історію Барського староства, яка стала його магістерським дослідженням.

Працюючи над темою магістерської роботи, Михайло Грушевський познайомився із вцілілими барськими книгами Київського архіву, з матеріалами Московського та Варшавського архівів. Звичайно ж, учений досліджував «книги барської юрисдикції XVIII ст. і барського магістрату, кам'янецькі і летичівські земські книги XVI–XVIII ст.», працюючи безпосередньо на місцях. З цією метою влітку 1891 р. дослідник здійснив поїздку до міста Бар та сіл колишнього Барського староства. Оглянувши Бар і його околиці, він записав: «У теперішній час Бар порівняно багатий обширними міськими землями, що здаються в оренду селянам». За свідченням самого Грушевського, він бував у цих краях неодноразово. За сприяння Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і священників навколобарських сіл (насамперед йдеться про села: Барські Чемериси, Гармаки, Войнашівку, Поліївку (нині Мирне) та інші) Михайло Сергійович мав змогу доповнити відомість про нащадків місцевої шляхти, згаданих у архівах.

Певний час М. Грушевський підтримував зв'язки з відомим польським автором подільської тематики А. Ролле

(уродженцем Шаргородщини). Той пообіцяв ученому доступ до приватного архіву В. Гурського в селі Котюжанях (тепер Мурованокуриловецький район Вінницької області), де начебто зберігався багатий матеріал з історії Барського староства, але через певні причини Грушевському ним покористуватися не вдалося [5, с. 20].

Результатом тривалої і копіткої роботи став захист магістерської дисертації (1894 р.) і видання книги «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», а також додатку до неї – 2 томів Актів Барського староства.

Зібраний на Поділлі матеріал дав можливість М. Грушевському підготувати і видати ряд праць краєзнавчого характеру, а саме: «Етнографические данные о барской окрестной шляхте до конца XVIII века», «Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве», «Описание подольских замков», «Экономическое обозрение крестьян на Поднестровье-Галицком в середине XI в.». Цей матеріал сьогодні має особливу цінність, адже є найфундаментальнішою роботою з дослідження середньовічної історії Східного і Західного Поділля, і саме він допомагає місцевим краєзнавцям добирати відомості про заснування, етимологію, суспільний устрій населених пунктів сучасних Барського, Мурованокуриловецького, Могилів-Подільського та інших районів, території яких входили до Барського староства [19, с. 254].

Бував у наших краях відомий український історик і після захисту магістерської роботи, коли працював професором Львівського університету. Ось що він пише в автобіографії: «Засновуючи в Науковому товаристві імені Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрації і інвентарів королівщин Західної України XVI в... Для цього відбув я 1895 р. в нову подорож по архівах і, починаючи з 1895 р., видав чотири томи серії: «Джерела до історії України-Руси», що

містять люстрації 1564 і 1570 рр. королівщин холлеських і подільських». Не всі ці архіви були видані. «Відірваний іншою роботою – головню коло історії України-Руси, я вернувся до архивальних занять потім, збираючи матеріал для огляду суспільного життя України в XV–XVI в...» [5, с. 20].

Михайло Сергійович – видатний організатор поступу історичної науки. І на цій ниві він сприяв розвитку історичного поділлезнавства. Він один з керівників Наукового товариства ім. Шевченка, редактор його «Записок», член редакції «Літературно-наукового вісника». На шпальтах цих видань за сприяння М. Грушевського друкуються краєзнавчі дослідження вінничан О. Лотоцького, К. Широцького, літературні твори М. Коцюбинського, О. Скорописа-Йолтуховського та інших [11, с. 286].

У 1907 р. за активної участі Грушевського виникло Українське наукове товариство в Києві, у «Записках» якого також з'являються публікації з історії та культури Вінниччини (зокрема цілий номер «Записок» був присвячений пам'яті В. Антоновича). У «Літературно-науковому віснику», видання якого М. Грушевський переніс у Київ у 1907 р., друкувалися наші письменники-земляки Михайло Коцюбинський, Л. Старицька-Черняхівська та інші [4, с. 27].

У 1910 р. Михайло Коцюбинський писав уже тоді відомому історичному вченому: «Не бідні ми, коли маємо Вас, щасливі, що живемо разом, що можемо бачити ту дивну гармонію каменяря й архітектора – творця нашого культурного життя та його ідеалів; що ми сучасники благородного серця, могутнього розуму, яких не часто родить наша земля» [4, с. 27].

Був Михайло Сергійович Грушевський на Вінниччині і пізніше, збираючи матеріали для головної своєї праці – «Історії України-Руси».

Значне місце в «Історії» належить Східному Поділлю. Автор дав чітку характеристику Подільського регіону, до

якого він відносив розселення уличів і тиверців. М. Грушевський докладно висвітлював боротьбу за Поділля між Литвою, Золотою Ордою, Польщею, а також суспільно-політичне, економічне та культурне життя на Східному Поділлі у XIV–XVIII ст.

Велика частка «Історії України-Руси» присвячена козацтву, селянсько-козацьким війнам, повстанням. Тут є багато згадок і про події на Вінниччині.

Перебуваючи навесні 1919 р. в Кам'янці-Подільському, він захопився редагуванням газети «Життя Подолії», яку зробив доступною широкому загалу читачів.

У червні 1919 р. М. Грушевського було обрано почесним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. Будучи обраним, після повернення із закордону, до складу Академії наук УСРР, він очолював секцію історії України і схвально поставився до створеного, зокрема у Вінниці, Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії бібліотеки ВУАН.

Таким чином, у своїх численних працях батько української історії Михайло Сергійович Грушевський досить ґрунтовно й яскраво відобразив найважливіші питання історії Східного Поділля, які є цінним джерелознавчим матеріалом для подальшого дослідження історії Вінниччини.

Вдячні подоляни бережуть пам'ять про видатного історика зі світовим ім'ям, талановитого політика та громадського діяча. У селі Сестринівка, в місцевій школі, функціонує музей М. Грушевського. У районному центрі – місті Козятин – йому присвячена одна з експозицій музею. У жовтні 2004 р. тут було відкрито пам'ятник Грушевському. Ще раніше, у вересні 2001 р., на честь 600-річчя міста пам'ятник М. Грушевському було відкрито у Барі. Згодом ім'я Михайла Грушевського було присвоєно Барському педагогічному училищу. Його іменем названо вулиці багатьох населених пунктів Вінниччини [5, с. 21].

Література

1. Баженов, Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

2. Бакалець, О. «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» М. Грушевського як джерело для вивчення грошового обігу в Барському старостві в період пізнього Середньовіччя / О. Бакалець, І. Павліна // Постаць Михайла Грушевського в українській історії : матеріали III Міжрегіон. студент. міжвузів. наук.-практ. конф., присвяч. 141-й річниці від дня народж. М. С. Грушевського, 27 верес. 2007 р., м. Бар. – Київ ; Вінниця ; Бар, 2007. – С. 119–135.

3. Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар : Бар. район. друк., 2008. – 448 с. : іл.

4. Воловик, В. Михайло Грушевський – видатний краєзнавець Поділля / В. Воловик, О. Воловик // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. Михайла Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 26–28.

5. Восколуп, В. Михайло Грушевський і Поділля / В. Восколуп // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 19–21.

6. Гальчак, С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст. : монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.

7. Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали ІІ Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; наук. ред. І. Б. Гирич. – Вінниця : Кн.-Вега, 2006. – 229 с.

8. Грушевський, М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1993. – Т. 4. – 544 с. – (Пам’ятки історичної думки України).

9. Зінько, Ю. Поділля і поділлєзнавство як історико-географічний фактор у творчості М. С. Грушевського / Ю. Зінько, І. Романюк // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 224–228.

10. Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – 246 с.

11. Йолтуховський, М. Грушевський і його сподвижники-подоляни / М. Йолтуховський // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 286–288.

12. Кравець, М. Значення праць М. С. Грушевського для вивчення історії Поділля / М. Кравець / Тези доп. 10-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф. – Вінниця, 1991. – С. 3–5.

13. Левчук, Л. Село Сестринівка – мала батьківщина М. С. Грушевського / Л. Левчук // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 250–254.

14. Мазило, І. Деякі питання історії Поділля в працях М. С. Грушевського / І. Мазило // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. Михайла Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 28.

15. Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Київ ; Вінниця ; Бар, 2014. – С. 348.

16. Постать Михайла Грушевського в українській історії : матеріали III Міжрегіон. студент. міжвузів. наук.-

практ. конф., присвяч. 141-й річниці від дня народж. М. С. Грушевського. – Київ ; Вінниця ; Бар, 2007. – 156 с.

17. Страшний, В. Над Поділлям дух Грушевського витає / В. Страшний // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Бар / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; наук. ред. І. Б. Гирич. – Вінниця, 2006. – С. 208–215.

18. Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту, 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – 52 с.

19. Харитонова, І. З історії сіл Барщини у «Барському старостві» Михайла Грушевського / І. Харитонова // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 286–288.

20. Харитонова, І. «Барське староство» – на допомогу історикам-краєзнавцям / І. Харитонова // Постаць Михайла Грушевського в українській історії : матеріали III Міжрегіон. студент. міжвузів. наук.-практ. конф., присвяч. 141-й річниці від дня народж. М. С. Грушевського. – Київ ; Вінниця ; Бар, 2007. – С. 142–149.

І. М. Романюк,

доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії та культури Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського

З Грушевським у серці.

Хроніка наукового життя Подільського краю

(до 150-річчя від дня народження Великого Українця)

29 вересня 2016 р. прогресивна громадськість України і світу відзначає 150-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського, великого літописця давньої і будівничого нової України (за висловом академіка І. Кураса), який своєю діяльністю створив цілу епоху в культурному і суспільно-політичному розвитку української нації.

Постать Великого Українця тісно пов'язана із історією та сьогоденням Вінниччини, нашого рідного міста Бар. Його перу належить фундаментальна магістерська дисертація – «Барське старовство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» (1894 р.).

Для вшанування пам'яті про вченого в місті Бар 15 вересня 2001 р., в день відзначення 600-річчя заснування м. Рів (нині Бар), відкрито пам'ятник М. Грушевському (архітектор – М. Площанський). Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 722 від 25 грудня 2002 р. Барському педагогічному училищу (із 25 липня 2003 р. – коледж) було присвоєно ім'я Михайла Грушевського. За сприяння Барської міської ради та Київського історико-меморіального музею М. Грушевського 2005 р. тут було відкрито куточок-музей ученого.

Тож звернімося до хроніки наукового життя Подільського краю, зокрема м. Бар, пов'язаного з дослідженнями життя і діяльності Михайла Сергійовича Грушевського, які успішно розпочалися у навчальному закладі його імені, набувши згодом міжрегіонального масштабу.

На базі коледжу було започатковане проведення щорічних міжрегіональних науково-практичних конференцій, присвячених Михайлу Грушевському, за участю провідних учених, музейних працівників, викладачів суспільних дис-

циплін вузів I-IV рівнів акредитації, аспірантів і студентів. За ініціативи тодішнього директора Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, заслуженого працівника освіти України, доктора філософії М. Х. Комісарчука 29 вересня 2004 р. відбулася наукова конференція на тему: «Михайло Грушевський і Бар», у якій взяли участь декілька десятків викладачів та студентів коледжу.

I Міжрегіональна конференція «Історична та літературна спадщина М. С. Грушевського» відбулася вже наступного, 2005 року до 139-ї річниці від дня народження вченого. Було заслухано 53 доповіді, опубліковані пізніше у збірнику наукових статей.

У вересні 2006 р. до 140-річчя від дня народження вченого на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського і Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського відбулася II Регіональна науково-практична конференція «Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист». Активну участь у конференції взяли вчені Інституту історії України НАНУ, Інституту української археографії і джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ. Цікавим був доробок понад 30 науковців, які працювали в трьох секціях: I. Історична спадщина М. С. Грушевського. Джерелознавство. Історіографія; II. Державницька діяльність М. Грушевського й сьогодні; III. Родина М. Грушевського. М. Грушевський і Поділля. Особливо цікавими були наукові розвідки про зв'язки М. С. Грушевського з Баром. Стало гарною традицією до кожної конференції видавати наукові збірники матеріалів. Цього року в черговому збірнику опубліковано 42 наукові статті, в тому числі наукові розвідки 6 студентів коледжу.

27 вересня 2007 р. у приміщенні Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського відбулася III Міжрегіональна студентська міжвузівська на-

уково-практична конференція «Постать М. Грушевського в українській історії», приурочена до 141-ї річниці від дня народження ученого. Її визначальною рисою стала активна участь студентів, аспірантів, здобувачів ученого ступеня. Також було підготовлено 7 статей у співавторстві науковців та їх студентів. Це свідчить про спроби організаторів конференції максимально спонукати молодь до серйозної систематичної наукової роботи, до використання можливостей конференції й куточка-музею М. Грушевського для патріотичного виховання учнів шкіл та студентів регіону. Всього у роботі науково-практичної конференції взяли участь 28 науковців та студентів Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Національного університету ім. М. Драгоманова, ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Вінницького технічного коледжу, Уманського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Т. Г. Шевченка, Обласного гуманітарного ліцею й Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Проблемам вивчення регіональної історії та постаті М. Грушевського була присвячена I Міжнародна історико-краєзнавча науково-практична конференція «Бар. Барська земля – крізь призму століть», яка відбулася 17 травня 2008 р. на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського. Організували науковий захід Барська міська рада, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, Інститут історії України НАНУ, Інститут археології НАНУ, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ (Кам'янець-Подільський) та Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського.

У роботі науково-практичної конференції, присвяченої 607-й річниці з часу заснування Бара і 85-м роковинам утво-

рення Барського району Вінницької області, узяли участь історики, архітектори, мистецтвознавці, педагоги, краєзнавці, архіво- й музеєзнавці, журналісти, викладачі та студенти вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації, учителі історії (усього близько 100 осіб). Прибула численна польська делегація у складі Генерального консула Республіки Польща в Україні Г. Опалінського, сенаторів і науковців із міст Варшава, Рибник, Квідзин.

Жваво проходило обговорення доповідей учасників третьої секції «М. Грушевський і Бар» (керівник – Ю. А. Зінко, кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського). Доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського І. М. Романюк та студент 2-го курсу Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського Б. І. Романюк у спільній доповіді «На порозі наукової зрілості. М. Грушевський – магістрант Київського університету» порушили питання щодо особливостей збору матеріалів про Барське староство, написання й захисту М. Грушевським магістерської дисертації.

30 вересня 2010 р. у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського до 470-річчя надання місту Бар магдебурзького права на високому науковому рівні проведена II Міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». Пленарне засідання конференції проходило у районному кінотеатрі, секційні засідання – у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського. У роботі конференції взяли активну участь понад 90 науковців та краєзнавців з України та зарубіжжя.

25–27 вересня 2014 р. на базі Барського районного історичного музею Вінницької області відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвячена 520-річчю від дня народження засновниці м. Бара, королеви Речі Посполитої Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)». Автори проекту – керівник Центру соціокультурного проектування Міжнародного товариства прав людини, заступник директора Інституту місцевої демократії, академік, член-кореспондент УАННП М. М. Мосунов та автор даної статті.

Захід відбувся за сприяння Міжнародного фонду «Відродження», Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Центру соціокультурного проектування Міжнародного товариства прав людини, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Вінницького обласного краєзнавчого музею, Глухівського НПУ ім. Олександра Довженка, Київського НУ будівництва і архітектури, Київського університету ім. Б. Грінченка, Інституту історії, етнології і права Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського, Барської районної державної адміністрації, Барської районної ради, заступника директора ТОВ «Інкор», члена Барського земляцтва, мецената Б. П. Мацюка.

У роботі конференції взяли активну участь 70 науковців з провідних вузів та установ України (серед них – 3 академіки, 14 докторів наук та 18 кандидатів наук), Республіки Польща, Російської Федерації, радник Прем'єр-міністра з питань регіонального розвитку та будівництва України, заслужений юрист України А. Ф. Ткачук, Генеральний консул Республіки Польща у Вінниці Кшиштоф Свідерек, наукові працівники музеїв, заповідників, бібліотек, історики, філософи, архітектори, художники, краєзнавці, грушевськознав-

ці, зброєзнавці, архівознавці, журналісти, наукові співробітники інститутів історії, археології, української мови та літератури ім. Т. Шевченка НАН України, начальник управління культури і туризму Вінницької ОДА, директори музеїв М. Грушевського із Києва, Львова, Козятина, Сестринівки, представники депутатського корпусу різних рівнів.

Великий інтерес в учасників конференції викликали наукові розвідки вінницьких науковців про зв'язки М. Грушевського з Поділлям, які зробили значний внесок у подальший розвиток грушевськознавства на Вінниччині. Зокрема, це виступи та повідомлення І. М. Романюка, І. С. Кушка, В. І. Крушельницького, Л. П. Макарович, Л. Г. Левчук.

Я переконаний у тому, що насичена, копітка праця вінницьких науковців, краєзнавців з вивчення історії краю, наукової та політичної діяльності М. С. Грушевського буде продовжуватися з року в рік, вона стане фундаментом для подальших наукових досліджень подільської грушевськiани, для патріотичного виховання молоді.

О. А. Бакалець,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
правознавства та методики навчання
Глухівського НПУ ім. Олександра Довженка*

1. Подільські корені в родоводі М. С. Грушевського, перебування його на Вінниччині

*...Любив Сестринівку незвичайно,
страшенно мріяв про неї й линув душею
до неї цілими десятиліттями мого життя...
се був властиво одинокий пункт,
де я міг зв'язуватись з українською стихією,
дотикатися до української землі,
до її природи, до її культури...*

М. Грушевський

1. Грушевський, М. Спомини : [автобіогр. замітки] / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149. – Зі змісту: [Перебування М. Грушевського у родичів у с. Сестринівка Козятин. р-ну]. – С. 119–125, 137–139 ; № 12. – С. 116–139. – Зі змісту: [М. Грушевський у с. Сестринівка]. – С. 119.

2. Грушевський, М. Щоденник (1888–1894) / М. Грушевський ; упоряд. Л. Зашкільняк ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центр. держ. іст. архів України, м. Львів. – Київ, 1997. – Зі змісту: [М. Грушевський на Вінниччині]. – С. 54, 110, 150, 159, 175–178, 203, 222, 234, 245, 246.

3. Баженов, Л. В. М. С. Грушевський і Поділля [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов // Національний природний парк «Подільські Товтри» : офіц. сайт. – Режим доступу: www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/sicinskyi_i_grushevski.html (дата звернення: 26.11.2015), вільний. – Назва з екрана.

4. Висоцька, К. І. Наукова концепція і тематико-експозиційний план музею М. С. Грушевського в селі Сестринівка Козятинського району / К. І. Висоцька, П. В. Мельник // Музейн. вісн. Вінниччини : наук.-практ. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. – Вінниця. – 2008. – Вип. 3. – С. 3–37. – Зі змісту: [Розділи експозиції музею]:

Розділ 1 : Сестринівка – мала Батьківщина Михайла Грушевського. – С. 6–9.

Розділ 2 : Родина Оппокових. – С. 10–14.

Розділ 3 : Священик Захарій Іоаннович Оппоков. – С. 14–18.

Розділ 4 : Родина Сергія Федоровича та Глафіри Захаріївни Грушевських. – С. 18–22.

5. Вишневська, М. М. С. Грушевський і Поділля / Марина Вишневська // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Бар / Вінниц. обл. держадмін. [та ін.]. – Вінниця, 2006. – С. 153–155. – Бібліогр. в кінці ст.

6. Вільчинська, З. Наш земляк М. Грушевський / Зоя Вільчинська // Наша історія. Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / Зоя Вільчинська. – Вінниця, 2013. – С. 287–289.

7. Восколуп, В. Михайло Грушевський і Поділля / Валерій Восколуп // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005, м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 19–21. – Бібліогр. в кінці ст. ; Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт.

2011 р. с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського, м. Київ [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 59–64.

8. Грушевська, Т. М. Маленька «Сага» про рід Грушевських : (спогади Тамари Марківни Грушевської) / Т. М. Грушевська // Пам'ятки України. – 2002. – № 2. – С. 80–87.

9. Гонтар, М. В. Михайло Грушевський і Бар / М. В. Гонтар // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005, м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 21–22. – Бібліогр. в кінці ст. ; Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; відп. ред. О. А. Бакалець. – Бар, 2008. – С. 281–282.

10. Захарий Іванович Оппоков (Опоцкевич) (1814–1895) [Електронний ресурс] // Родовід : wiki-проект. – Режим доступу: sr.rodovid.org/wk/Посебно:ChartInventory/255658 (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

11. Йолтуховський, М. Духовний вождь України : до 130-річчя від дня народж. М. С. Грушевського / М. Йолтуховський // Вінниччина. – 1996. – 28 верес. – С. 3.

12. Калитко, С. Грушевський і Поділля / С. Калитко // Тези доп. 16-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф. – Вінниця, 1997. – С. 23–25.

13. Каменюк, М. Важка булава першого : [до 140-річчя від дня народж. М. Грушевського, про вінниц. гілку його родин. дерева] / Михайло Каменюк // Погляд. – 2006. – 9–15 листоп. – С. 4.

14. Крилова, Л. Михайло Грушевський і Козятинщина / Л. Крилова // RIA Козятин. – 2001. – 4 жовт. – С. 6.

15. Кузьмінець, О. Пророк Соборної України [М. С. Грушевський] / О. Кузьмінець // Подолія. – 1996. – 4 лип. – С. 3.

16. Кучеренко, М. Родовід та дитинство Михайла Грушевського / М. Кучеренко // Благовіст : календар на 1997 р. – Турово-Ілавецьке, 1997. – С. 174–179.

17. Лабушка, М. Замітка до родоводу предків М. Грушевського : [з приводу уніат. священиків, предків М. С. Грушевського з XVIII ст.] / М. Лабушка // Свобода. – 1992. – 23 січ. – С. 7.

18. Ладижан, В. Подільські корені Михайла Грушевського : [в с. Сестринівка Козятин. р-ну] / В. Ладижан, І. Браверман // Поділ. зоря. – 2006. – 5 жовт. – С. 2.

19. Левківська, Ю. Онука не впізнає діда : [з історії коріння М. Грушевського в с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Ю. Левківська // Вінниц. відом. – 2001. – 3 жовт. – С. 17.

20. Макаревич, Л. Праправнучка Грушевського відвідала Музей історії міста Козятин / Лілія Макаревич // RIA Козятин. – 2012. – 23 лют. – С. 2 : фот.

21. Макаревич, Л. П. Родинні зв'язки М. Грушевського з Козятинщиною та увічнення його постаті в нашому краї / Л. П. Макаревич // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці

М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] // М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 244–249 : фот. – Бібліогр. в кінці ст.

22. Матівос, Ю. Генії з козацького родоводу : [краєзнав. версії щодо історії родини М. Грушевського] / Ю. Матівос // Кіровоград. правда. – 2001. – 22 трав.

23. Мацько, В. Оппокови : [про зв'язки родини М. Грушевського з с. Кальник Іллінець. р-ну] / В. Мацько // Трудова слава. – 1996. – 12 жовт.

24. Меснянкін, Є. Й. Михайло Грушевський і ми / Є. Й. Меснянкін // Барчани. – 2005. – 1 жовт.

25. Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (м. Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – 96 с. – Зі змісту: Шевчук, Г. Захарій Іванович Оппоков у житті Михайла Грушевського / Галина Шевчук. – С. 33–36 ; Макаревич, Л. Оппокови та Грушевські на Козятинщині / Лілія Макаревич. – С. 39–45.

26. Панькова, С. М. З родинного древа Грушевських-Оппокових / С. М. Панькова // Світогляд. – 2009. – № 3. – С. 12–15 ; Олександр Вікторович Топачевський. Минувле заради майбутнього. – Київ, 2009. – С. 88–98.

27. Сестринівка: початок шляху : за матеріалами експозиції музею М. С. Грушевського у с. Сестринівка Козятин. р-ну / Вінниц. обл. краєзнав. музей ; відп. ред. Л. Р. Каросва. – Вінниця, 2006. – 28 с. : фот.

28. [Сестринівка та Михайло Грушевський] [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Сестринівка> (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

29. Скрипник, В. Не бідні ми, бо маємо Грушевського : [М. Грушевський і Вінниччина] / В. Скрипник // *Голос України*. – 2001. – 3 жовт. – С. 3.

30. Степаненко, А. Сестринівка пам'ятає... / Анатолій Степаненко // *Вінниц. газ.* – 1996. – 28 верес. – С. 2 : фот.

31. Титаренко, Л. Мала Батьківщина роду Грушевських : з іст. джерел та переказів / Л. Титаренко // *Україна*. – 2008. – № 1. – С. 44–45.

32. Якобчук, М. Колиска великого вченого, першого нашого президента : [про зв'язок М. Грушевського з с. Сестринівка Козятин. р-ну] / М. Якобчук // *Подолія*. – 1992. – 15 верес.

Перебування М. С. Грушевського на Вінниччині

33. Він любив Сестринівку [Електронний ресурс] // Сестринівський ЗНВК I-III ступенів «Школа-дитячий садок» : офіц. сайт. – Режим доступу: http://sst.kzedu.vn.ua/vn_lyubiv_sestrinvku.html# (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

34. Григорчук, П. С. Перебування Михайла Грушевського на Поділлі / П. С. Григорчук // *Шоста всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства : тези доп. і повідомл.* – Луцьк, 1993. – С. 127–128.

35. Левчук, Л. Г. Село Сестринівка – мала батьківщина М. С. Грушевського / Л. Г. Левчук // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 250–255.

36. Мельник, В. «...Любив Сестринівку незвичайно...» / Віктор Мельник // Україна молода. – 2006. – 3 жовт. – С. 2. – Електрон. версія. – Режим доступу: www.umoloda.kiev.ua/regions/66/116/0/27915/ (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

37. Петрівський, С. Гортаючи щоденник [М. Грушевського] / С. Петрівський // Вісн. Козятинщини. – 2004. – 1 груд.

38. Скрипник, В. Витає дух Грушевського в Сестринівці [тут зберігся будинок та могила його діда] / В. Скрипник // Вінниччина. – 2001. – 31 лип. ; Вісн. Козятинщини. – 2001. – 22 серп.

39. Степаненко, А. Любив Сестринівку незвичайно... / Анатолій Степаненко // Панорама. – 1996. – 28 верес.

40. Страшний, В. Пам'ятаєш, Сестринівко?.. : [про перебування М. Грушевського у с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Василь Страшний // Вінниччина. – 1993. – 19 січ.

41. Харитонова І. В. Використання історичних праць Михайла Грушевського на заняттях з історії України : [про

перебування М. Грушевського у с. Сестринівка Козятин. р-ну] / І. В. Харитонова // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 218–221.

42. Шевчук, Г. Михайло Грушевський називав нашу Сестринівку «Одним неустанним святом...» / Галина Шевчук // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – № 1. – С. 105.

43. Шевчук, Г. Сестринівка – батьківщина Грушевського – наша біль і гордість / Галина Шевчук // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 221–223.

44. Шевчук, Г. Сестринівка Михайла Грушевського / Галина Шевчук // Наша віра. – 2000. – Верес. (№ 10). – С. 10–11 ; Жовт. (№ 10). – С. 15–16 : фот.

45. Шевчук, Г. Тут бував перший президент України [с. Сестринівка] / Галина Шевчук // Літ. Україна. – 1998. – 8 жовт.

46. Шпильова, Л. Грушевський на Поділлі: велика радість і тяжка печаль / Л. Шпильова, М. Станович // Вінниц. газ. – 1996. – 26 верес.

2. Поділля в працях М. С. Грушевського

Із проблем, які найбільше цікавили М. С. Грушевського, була проблема українського національного відродження. Введений ним у науковий обіг фактичний матеріал може служити основою для її глибокого вивчення на Поділлі.

М. М. Кравець

47. Южнорусские господарские замки в половине XVI в. : ист.-статист. очерк / М. С. Грушевский // Университет. известия. – Киев, 1890. – Т. 2. – С. 1–33.

48. Південноруські господарські замки в половині XVI століття : іст.-статист. нарис : [є згадки про Вінниц., Брацлав. господар. замки] / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 155–181.

49. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1891. – 520 с. + 2 карт.

50. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XVI сторіччя / М. С. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1991. – 560 с. – (Пам'ятки історичної думки України). – [Репр. відтворення вид. 1891 р.]. – Зі змісту: [Брацлав]. – С. 49–50, 55 ; [Вінниця]. – С. 45, 49, 55 ; [Сокилець]. – С. 49–51, 55 ; [Чернятин]. – С. 46.

51. Барская околичная шляхта до к[онця] XVIII ст. : этногр. очерк / М. С. Грушевский // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – С. 260–277 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Историчні студії та розвідки (1888–1896). – С. 323–335. – Комент. – [с. 523–527].

52. Этнографические данные о барской околичной шляхте до к. 18 в. / М. С. Грушевский // Чтения в ист. о-ве Нестора-летописца. – 1892. – Т. 6, отд. 1. – С. 15–16.

53. Архив Юго-Западной России : Изд. Комис. для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 1 : Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации : Акты Барского староства XV–XVIII вв. – Киев, 1893. – II, 126, 372 с. табл.

Акти відкриває передмова-розвідка М. С. Грушевського, надрукована 1894 р. у Києві під заголовком «Барское староство, исторические очерки».

54. Архив Юго-Западной России : Изд. Комис. для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 2 : Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации : Акты Барского староства XV–XVIII вв. – Киев, 1894. – 274 с. ; Карта юго-восточного Подолья XV–XVIII вв. – 497 с.

Акти відкриває передмова – продовження розвідки М. С. Грушевського «Барское староство, исторические очерки».

55. Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.) / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. – 404 с.+1 карта+1 табл.

56. Барское староство, исторические очерки / М. С. Грушевский. – Киев, 1894. – VI, 310 с. – Статист. сведения о поселениях Барского староства за XVI в. (табл.).

57. Барское староство, исторические очерки : доп. главы к исслед. / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. – С. 309–388. – Карта юго-восточ. Подолья XV–XVIII в.

58. Дополнительные главы к исследованию: Барское староство, исторические очерки / М. С. Грушевский. – Киев, 1894.

59. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Михайло Грушевський ; [післямова «Магістерська дисертація Михайла Грушевського», прим. та покажч. М. Крикуна] ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – [Репр. вид. 1894 р.]. – Львів : IV, 1996. – 624 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

60. По вопросу об организации управления в судах в Подольской земле в XIV и XV вв. : (автореферат) / М. С. Грушевский // Чтения в ист. о-ве Нестора-летописца. – Киев, 1894. – Т. 8. – С. 15–16 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 360.

61. Положение к диссертации М. С. Грушевского: Барское староство : ист. очерки / М. С. Грушевский. – Киев : [Тип. имп. ун-та св. Владимира], 1894. – 3 с.

62. Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі : з протоколу VIII засід. Іст. т-ва

Нестора Літописця. 20 лют. 1894 р. : [в реф. М. Грушевського йдеться про землеволодіння на Поділлі, зокрема в Бар. старостві у XVI ст.] / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 363.

63. Надання Оришевському Копистерина та Гайсина / М. С. Грушевський // Зап. НТШ. – Львів, 1895. – Т. 8. – С. 5–8 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 135–137.

64. Опис Подільських замків 1491 р. / М. С. Грушевський // Зап. НТШ. – Львів, 1895. – Т. 7, кн. 3. – С. 1–8 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 68–83.

65. Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве XVIII в. : (автореферат) / М. С. Грушевский // Чтения в ист. обществе Нестора-летописца. – Киев, 1895. – Т. 9. – С. 13–14.

66. Організація старостинського й околичного управління в Барському старостві XVIII ст. : з протоколу XIV засід. Іст. т-ва Нестора-літописця [11 верес. 1895 р.] / [з реферату М. С. Грушевського] / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 364.

67. [Рец. на кн.: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 4 : Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I : Каменецкий уезд, свящ. Е. Сецинского (Каменец, 1895)] / М. С. Грушевский // Зап. НТШ. – Львів, 1896. – Т. 13, кн. 4. – С. 18–19.

68. [Рец. на кн.: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9 : Церкви и приходы Подольской епархии (Каменец, 1901)] / М. С. Грушевский // Зап. НТШ. – Львів, 1901. – Т. 42, кн. 4. – С. 48–49.

69. Некрасов Микола : [літ. портр.] / М. С. Грушевський // Літ.-наук. вісн. – Львів, 1903. – Т. 21. – С. 106–113 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу». – С. 162–168.

70. Матеріали до історії Коліївщини. 4. Оповідання очевидця про смерть Гонти / подав Мих[айло] Грушевський // Зап. НТШ. – Львів, 1907. – Т. 79. – С. 94–96 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 8 : Історичні студії та розвідки (1906–1916). – С. 361–363.

71. Гонта : [іст. портр.] / М. С. Грушевський // Энциклопедический словарь / Т-во «Братья А. и И. Гранат и К-о». – 7-е изд., соверш. перераб. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. 15. – С. 430–432 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 8 : Історичні студії та розвідки (1906–1916). – С. 340–341.

72. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650) : Історії України-Руси тому 8, частина 3 / М. Грушевський. – 2-ге вид., повтор. – Київ ; Відень : [б. в.], 1922. – 288 с. – Зі змісту: [Події на Брацлавщині, Поділлі влітку 1648 р., М. Кривонос та його роль у ході повстання]. – С. 36–50.

73. ...Окупація Поділля... : [про Ольгердовий конфлікт з татарами, безпосередньо пов'язаний з окупацією Поділля] / М. С. Грушевський // Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 79–82 ; Українське Куликове

поле: на берегах Синюхи чи Сніводи : зб. док., ст., уривків з наук. пр. : до 650-річчя іст. битви на річці Сині Води / упоряд. С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2010. – С. 19–21.

74. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1991–1998. – (Пам’ятки історичної думки України).

75. Історія України-Руси [Електронний ресурс] : геогр. та етніч. показч. / НАН України [та ін.] ; упоряд.: І. Б. Скочиляс, Н. В. Халак. – Львів, 2010. – 470 с. // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України : офіц. сайт. – Режим доступу: http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/Історія-України-Руси_Географ.pdf (дата звернення: 16.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

Назви населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, історико-етнічних земель, військових одиниць, гідрографічних об’єктів, мікротопоніми, населення територій, міст, містечок та сіл Брацлавського воєводства, які згадуються у виданні М. С. Грушевського «Історія України-Руси», подано за написанням у покажчику (в дужках – том видання, далі – сторінки).

Балабанівка, м., на Брацлавщині **(VIII-2)** 492.

Баланівка, м., у Брацлавському повіті **(IX-2)** 980, 1036, 1037, 1060, 1428, 1448.

Бар (Бар-город, Ров, Var), м., у Летичівському повіті **(V)** 106, 251, 256, 345, 353, 354, **(VI)** 46, 92, 108, 450, **(VII)** 63, 64, 98, 113, 202, 203, 207, 362, 512, 541, 560, **(VIII-1)** 30, 128, 227, 251, 253, **(VIII-2)** 139, 167, **(VIII-3)** 5, 36, 39, 56, 57, 73, 149, 152, 153, 156, 163, 169, 170, 176, 210, 212, 220, 223, 225, 238, 284, **(IX-1)** 10, 11, 13, 72, 106, 139, 176, 177, 178, 179, 180–182, 184, 199, 200, 201, 203, 217, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 245, 278, 320, 338, 539, 547–549, 565, 592, **(IX-2)**

654, 656, 668, 669, 670, 672, 676, 677, 681, 683–686, 688–691, 695, 882, 916, 1014, 1016, 1021–1023, 1102, 1103, 1104, 1253, 1319, 1326, 1330, 1331, 1353, 1433, 1436, **(X)** 370.

Барська волость, на Поділлі **(V)** 106, **(VII)** 96, 122.

Барська королівщина, Барський повіт, на Поділлі **(VI)** 201, 268, **(V)** 96, 204.

Барське староство, Барське війтівство, на Поділлі **(V)** 345.

Барське староство (Барська королівщина, Барское староство), на Поділлі **(I)** 202, 204, **(III)** 236, **(IV)** 83, 89, 95, 172, 173, 316, 466, 476, 499, 501, **(V)** 23, 79, 80–82, 86, 87, 95, 97, 105, 106, 119, 147, 153, 204, 205, 307, 310, 311, 315, 316, 318, 319, 320, 345, 353, 354, 364, 365, 368, 369, 384, 431, 633, 634, **(VI)** 58, 201, 250–254, 607, 610, **(VII)** 10, 148, 362, **(VIII-2)** 44, **(VIII-3)** 238, **(IX-1)** 10, **(IX-2)** 672.

Батіг (Батог, Ботог, Bathow), с., м-ко, м., на Брацлавщині **(IX-1)** 372, 421, 434, 437–441, 445, 446, 453, 456, 477, 491, 506, **(IX-2)** 628, 631, 640, 654, 700, 704, 1393, 1532, 1533.

Бершадська волость, у Брацлавському повіті **(IX-2)** 1020.

Бершадська сотня, Уманського полку **(VIII-3)** 276.

Бершадський ключ, у Брацлавському повіті **(IX-2)** 1036, 1037.

Бершадь, р. **(VII)** 258, 359.

Бершадь (Бершада), м., у Брацлавському повіті [Бершадський р-н, Вн.] **(VIII-3)** 39, **(IX-1)** 494, **(IX-2)** 1036, 1054, 1060.

Бог (Ак, Богъ, Буг, Гіпаніс, Гіпаніс-Бог, Vog, Voh, Voug), р., впадає в Дніпровсько-Бузький лиман Чорного моря [Південний Буг, р.] **(I)** 10, 14, 74, 88, 89, 109, 110, 116, 120, 201–206, 209, 238, 414, **(II)** 89, 210, 259, 262, 373, 374, 416, 461, **(III)** 84, 155, 159, 163, **(IV)** 42, 81, 87, 89, 315, **(V)** 98, 203, **(VI)** 10, **(VII)** 9, 15, 16, 19, 22, 36, 44, 55–57, 63, 86, 210, 243, 247, 257, 258, 349, **(VIII-1)** 38, 252, **(VIII-3)** 56, 76,

(IX-1) 11, 92, 182, 189, 195, 196, 198, 199, 206, 320, 437, 468, 553, **(IX-2)** 661, 663–665, 679, 680, 695, 719, 721, 725, 882, 959, 1016, 1018–1020, 1025, 1026, 1041, 1050, 1053–1056, 1059, 1069, 1070, 1073, 1075, 1141, 1290–1292, 1446, 1460, 1465, 1471, 1543, 1550.

Брацлав (Браслав, Браславль, Брясловль, Braczlaw, Breszlavnal), замок, м., на Поділлі [Немирівський р-н, Вн.] **(IV)** 168, 174, 175, 210, 211, 217, 407, 408, 444, 480, **(VII)** 13, 15, 19, 20, 22, 24, 25, 39–41, 46, 47, 49, 50, 60, 96, 111, 112, 129, 195, 208, 220, 221, 243, 257, 306, 321, **(VIII-3)** 39, 118, 152, 171, 215, 251, **(IX-1)** 69, 85, 91, 99, 111, 115, 127, 158, 177, 180, 190, 192, 337, 361, 389, 398, 411, 435, 437, **(IX-2)** 609, 654, 656, 666–670, 672, 773, 774, 836, 870, 876, 879, 882, 966, 1016–1019, 1021, 1025, 1026, 1032, 1041, 1051, 1053, 1054, 1056, 1058, 1059, 1075, 1076, 1081, 1084, 1090, 1102, 1106, 1292, 1447, 1448, **(X)** 83, 161, 268, 280.

Брацлавська сотня **(VIII-3)** 277.

Брацлавська тьма [земля] **(IV)** 86.

Брацлавське воєводство (Браславське воєводство) **(IV)** 397, 406, 499, 502, **(V)** 24, 152, 334, 339–341, 601, 607, 623, 630, **(VI)** 577, 578, 628, **(VII)** 88, 171, 186, 236, 258, 344, 412, **(VIII-1)** 142, 149, 238, **(VIII-2)** 149, 194, **(VIII-3)** 148, 170, 212, 216, 265, 266, **(IX-1)** 11, 66, 72, 73, 103, 107–109, 127, 150, 229, 361, 365, 368, 370, 373, 374, 395, 435, 453, **(IX-2)** 681, 947, 1020, 1286, 1292, 1306, 1364, **(X)** 325, 326, 356, 360–364, 369, 372.

Брацлавське староство **(V)** 17, **(VII)** 6.

Брацлавський повіт **(II)** 585, **(V)** 33, 295, 340, **(IX-2)** 1447.

Брацлавський полк (Браславський полк, Бряславской полк, Брясловский полкъ) **(VIII-3)** 276, **(IX-1)** 77, 494, 527, 567, **(IX-2)** 736, 770, 835, 878, 923, 926, 927, 951, 952, 959, 1069, 1070, 1089, 1174, 1446, 1447, 1452, **(X)** 38, 42, 74–75, 161.

Брацлавщина (Браславщина), на Поділлі **(I)** 579, **(IV)** 82, 42, 43, 86, 89, 175, 211, 219, 220, 223, 226, 235, 331, 332, 335, 397, 398, 405–408, 410, 411, 413, 416, 417, 479, 481, 496, 502, **(V)** 1, 2, 15, 16, 33, 62, 70, 71, 210, 218, 221, 230, 271, 301, 338, 339, 342, 447, 621, 648, **(VI)** 92, 177, 249, 274, 277, 278–283, 288, 450, **(VII)** 5, 11, 12, 13, 15, 20, 35, 47, 55, 101, 122, 148, 156, 186, 195, 203, 204, 205, 207–209, 214, 216, 219, 220, 222, 223, 256, 257, 259, 261, 306, 309, 345, 349, 437, 450, 495, **(VIII-1)** 10, 38, 145, **(VIII-2)** 167, 194, **(VIII-3)** 36, 37, 39, 40, 46, 52, 268, 276, **(IX-1)** 74, 127, 177, 178, 365, 374, 376, 380, 382, 384, 389, 397, 494, **(IX-2)** 669, 775, 865, 876, 882, 884, 966, 969, 1013, 1020, 1035, 1039, 1049, 1051, 1052, 1056, 1060, 1071, 1072, 1391, 1495, 1500.

Брацлавщина східна **(VII)** 11.

Брацлав'яни (Браслав'яни, Браславці, Braclawianie, Braslavienses), населення м. Брацлав і Брацлавщини, на Поділлі **(IV)** 420, **(VI)** 578, **(VII)** 39, 40, 46, 47, 49, 51, 62, 63, 148, 149.

Буша (Бушуїв), м., у Брацлавському повіті, на молдавській границі **(VII)** 14, 100, 450, **(IX-1)** 100, **(IX-2)** 835, 836, 842, 873, 878, 902, 966, 1014–1016, 1018, 1028, 1031, 1060.

Вапнярка, м. [Томашпільський р-н, Вн.] **(IX-1)** 88.

Верхній Голчедаїв (Голчедаїв, Олчедаїв), замок, с., на Поділлі [мабуть, Вищеольчедаїв, с., Вн.] **(VII)** 14.

Вінниця (Винниця, Винниці, Вениця, Winnica), м., у Брацлавському воєводстві **(IV)** 89, 168, 174, 175, 407, 408, **(VI)** 289, 450, 628, **(VII)** 36, 49, 50, 52, 60, 63, 95, 96, 111, 129, 208, 216, 320, **(VIII-1)** 189, **(VIII-2)** 95, 181, **(VIII-3)** 39, 118, 123, 152, 215, 251, 273, **(X)** 82, 86, **(IX-1)** 10, 19, 127, 139, 177, 179, 181, 189, 193–198, 199, 200, 203, 206, 215, 229, 237, 239, 245, 262, 337, 338, 361, 549, 592, **(IX-2)** 612, 625, 721, 870, 876, 879, 883, 1020, 1253, 1292, 1471.

Вінницька волость **(VII)** 62.

Вінницька сотня, Кальницького полку **(VIII-3)** 277.

Вінницьке староство **(VI)** 318, **(VII)** 320.

Вінницький повіт **(I)** 206, **(V)** 16, 33, 295, 340, **(VI)** 283, **(VII)** 47.

Вінницький полк **(VIII-3)** 276, 277, **(IX-2)** 835, 878, 926, **(X)** 42.

Вінничани (Winniczanie), жителі м. Вінниця **(VII)** 51, 63, **(IX-1)** 200.

Воробіївці (Воробієвичі), с., на р. Мурахва [Воробіївка, с., Немирівський р-н, Вн.] **(VII)** 15.

Ворошилівка, с., на Брацлавщині **(VIII-3)** 277, **(IX-1)** 176, 190.

В'язовець, н. п., на Брацлавщині **(VII)** 15.

Городниця, с., на Брацлавщині **(VIII-3)** 277.

Дністер (Днестр, Дністер, Дністерь, Дністрь, Тіра, Турлу, Denisztur, Dniestr, Niestr, Tygas), р., впадає в Дністровський лиман Чорного моря **(I)** 9, 10, 30, 37, 45, 70, 74, 77, 87, 88, 103, 106, 109, 110, 116, 128–132, 137, 138, 155, 160, 163, 167, 172, 173, 175–177, 179, 201–203, 205, 206, 210, 211, 213, 222, 234, 236–238, 372, 414, 493, 548, 549, **(II)** 359, 361, 373, 416, 455, 461, 463, 465–468, 471, 505, 517, 520, 532, 570, 571, 578, 579, 610–612, **(III)** 42, 47, 52, 341, **(IV)** 294, 316, 333, 455, 500, **(V)** 88, 319, 360, 434, 648, **(VI)** 14, 19, 26, 58, 59, 216, 251, 270, **(VII)** 9, 10, 13, 14, 19, 20, 57, 59, 75, 165, 170, 199, 201, 203, 210, 242, 243, 250, 258, 349, 355, 358, 359, 441, 442, 467, 468, 470, 474, 476, 478, 536, **(VIII-2)** 184, **(VIII-3)** 94, 113, 175, 176, 178, 179, 215, 220, 225, 271, 287, **(IX-1)** 83, 88, 89, 92, 95, 99, 100, 103, 106, 110, 181, 182, 190, 253, 372, 444, 458, 460, 467, 477, 483, 493, 494, 505, 508, 511, 513–515, 518, 523, 524, 526, 527, 531, 563, 570, 571, 572, 579–581, 581, 583, 590, 591, 592, 594, 596, 600, **(IX-2)** 616, 651, 654, 659, 664, 666, 669, 670, 672, 674, 676, 679, 687, 701, 923, 927, 943, 966, 973, 1016, 1019, 1025, 1032, 1041, 1056, 1059, 1060, 1075, 1114, 1115, 1143, 1253, 1290–1292, 1300, 1313, 1376, 1377, 1379, 1428, 1429, 1446, 1447, 1448, 1451, 1452, **(VIII-1)** 25, 64, 207–209, 228, 258.

Жван, замок, на Жвані [Мурованокуриловецький р-н, Вн.] **(VII)** 14, 19, 20.

Животів (Ziwotow), маєтн., м., на Брацлавщині **(I)** 579, **(VII)** 433, 437, **(IX-1)** 214, 217, 235, 236, 247, 288, 298, 299, 310, 320, 365, 374, 498, **(IX-2)** 716, 721, 951, 1014, 1048, 1052, 1054, **(X)** 296.

Жорницька сотня, Кальницького полку **(VIII-3)** 277.

Жорнище (Жорнища), м., у поріччі р. Соб, у Брацлавському повіті [Іллінецький р-н, Вн.] **(VII)** 15, **(IX-2)** 1046, 1070.

Журавлівка, с., на Брацлавщині **(VIII-3)** 277.

Звонихи, с., на Брацлавщині **(VIII-3)** 277.

Іква (Пилява, Пилявка, Синява), р., ліва притока Південного Бугу **(VIII-3)** 72.

Ілинці (Islenicze), м., на верхньому Собу, у Брацлавському повіті [Іллінці, смт, Іллінецький р-н, Вн.] **(VII)** 15, **(VIII-3)** 277, **(IX-1)** 493, 547, 548, **(IX-2)** 877–879, 883, 1058, 1070.

Йолтушків (Ялтушків), замок **(IV)** 199.

Кальник, м., на Брацлавщині **(VII)** 15, **(IX-1)** 111, 112, 139, 196, 198, 217, 492, 493, **(IX-2)** 879, 1325.

Кальницька сотня, Кальницького полку **(VIII-3)** 276, 277, **(IX-2)** 567, 736.

Клещів (Клищево), с., маєтн., у Брацлавському повіті [Кліщів, с., Тиврівський р-н, Вн.] **(VIII-3)** 277.

Кобелівка, с., у Брацлавському повіті **(VIII-3)** 277.

Козаки брацлавські **(VII)** 101, 146, 150, **(IX-2)** 1089.

Козаки вінницькі **(VII)** 101, 146, 150.

Козаки подільські **(VI)** 82, **(VIII-3)** 273.

Козлов, с., у Барському старостві **(VI)** 251, **(VII)** 14.

Комаргородська сотня, Брацлавського полку **(VIII-3)** 277.

Копистерин, м., у Брацлавській землі [Копистирич, с., Шаргородський р-н, Вн.] **(IV)** 210, 328, **(VII)** 101.

Копіївка (Копієвці), с., м., на Брацлавщині [Ллі-
нецький р-н, Вн.] (VII) 15 (IX-2) 835, 836, 878, 883.

Косниця, с., на Брацлавщині (IX-2) 1448.

Котаршин, с., у Бершадському ключі [Каташин, с., Че-
чельницький р-н, Вн.] (IX-2) 1036, 1037.

Котюжинці, с., на Брацлавщині [Калинівський р-н,
Вн.] (VII) 12, (IX-1) 561, 575.

Красне (Красное), м., у Брацлавському повіті (VII)
257, (VIII-3) 39, (IX-1) 21, 119, 153, 176–182, 184, 189, 190,
195, 203, 303, 342, (IX-2) 882, 1014.

Краснянська сотня, Брацлавського полку (VIII-3) 277.

Криківці (Кроковці), с., у поріччі Південного Бугу, на
північ від Брацлава [Немирівський р-н, Вн.] (VII) 15.

Кришинці, с., у Брацлавському повіті (VIII-3) 277.

Кублич, м., у Брацлавському повіті [Теплицький р-н,
Вн.] (IX-2) 563, 883, 884.

Куна, м., на Брацлавщині [Гайсинський р-н, Вн.] (VII)
15, (IX-2) 1019.

Кунатівці, с., у Барському старостві (VI) 251.

Куниці, н. п., на Брацлавщині (IX-2) 1060.

Куницьке, н. п., у Брацлавському повіті (IX-2) 1058.

Куничне, н. п., на північ від Брацлава (VII) 15.

Ладижин, м., у Брацлавському повіті (VIII-3) 39, (IX-
1) 277, 440, 571, (IX-2) 1016, 1020.

Липовець (Liponi), м., на Вінниччині [Липовецький
р-н, Вн.] (VII) 257, (IX-1) 198, 199, 200, 320, 493–495, 548.

Липовецька сотня, Кальницького полку (VIII-3) 277.

Литинській уездъ, на Поділлі (VIII-3) 72.

Лядава, р., ліва притока Дністра (VI) 251, (VII) 14.

Могилів (Могилівчик, Mogilow), м., біля р. Дністер, на
Поділлі [Могилів-Подільський, м., Вн.] (VII) 442, 468, 470,
(VIII-1) 251, (VIII-3) 46, (IX-1) 91, 92, 99, 100, 106, 128, 235,
437, 444, 448, 459–, 531, 548, 582, 584, 590, (IX-2) 873, 1377.

Мурахва, м. Мурахва, м. [Мурафа, с-ще, Шаргород-
ський р-н, Вн.] (VI) 251, 282, (VII) 13, 14, 15, 17, 101, 131,

(VIII-3) 277, **(IX-1)** 153, 177, 179–181, 189, 190, 193–195, **(IX-2)** 1014.

Немирів (Niemierow), м., на Поділлі [Немирівський р-н, Вн.] **(VII)** 149, 151, 243, 257, **(VIII-3)** 36–38, 40, 41, 45, 53, **(IX-1)** 200, 441, 493, 549, **(IX-2)** 775, 835, 836, 878, 880, 1017, 1058, 1059, 1062, 1076.

Немирівська сотня, Кальницького полку [Вінницький полк] **(VIII-3)** 277.

Нестервар-Тульчин, м. **(VIII-3)** 37, **(IX-2)** 1014, 1016, 1018, 1019, 1020.

Ободівка, с., у Брацлавському повіті **(IX-2)** 980, 983, 1040, 1060.

Ободне, с., у Брацлавському повіті **(VIII-3)** 41.

Озаринці, с., на Поділлі **(IX-2)** 616, 1447.

Ольгопільський повіт, на Брацлавщині **(V)** 221.

Ометинська сотня, Кальницького полку **(VIII-3)** 277.

Ометинці, маєтн., за р. Південний Буг [Осетинці, с., Вн.] **(VII)** 15.

Оратів, м., на Брацлавщині, у поріччі Роськи **(VII)** 15, **(IX-1)** 563.

Оратовське поле, на Брацлавщині **(IX-1)** 88.

Пилява, р. **(VIII-3)** 72 (див. Іква, р., ліва притока Південного Бугу).

Пилява, с., у Подільському воєводстві **(VIII-3)** 72.

Погребище (Погребища), м., над р. Рось, у Брацлавському воєводстві [Погребищенський р-н, Вн.] **(VII)** 12, 15, 221, 257, **(VIII-3)** 40, 42, 215, **(IX-1)** 119, 214, 235, 380, 493–495, 505, 565, **(IX-2)** 1464, 1468.

Поділля східне **(IV)** 89, 175, 204, 210, 211, 217, 232, 328, 335, 394, 398, 475, **(V)** 95, 219, 364, 384, **(VI)** 249, 250, 252, 254, 610, **(VII)** 5, 10, 148, 206, **(VIII-3)** 56, 169, 212, **(IX-2)** 1049.

Подільська губернія (Подольская губернія) **(I)** 7, 47, 48, 130, 279, **(II)** 471, 557.

Подільська держава (IV) 89.

Подільська єпархія (Подольская єпархія) (II) 557, (V) 654.

Подільська земля (Подольская земля, Подольска земля, Подольская земля, Podoliae terra) (I) 202, 538, 550, (II) 554, 565, (III) 84, 536, (IV) 64, 79, 85, 88, 89, 91, 94, 171, 190, 191, 207, 217, 221, 314, 326, 336, 337, 456, 483, (V) 24, 39, 203, 229, 309, 314, 319, 323, 334, 632, (VI) 174, (VII) 8, 29, 34, 82, (IX-2) 963.

Подільське воєводство (Подольське воєводство) (IV) 499, 501, (V) 152, 314, 324, 334, 339, (VI) 250, 577, (VII) 11, 149, 329, (VIII-1) 149, (VIII-3) 148, (IX-1) 11, 107, 108, (IX-2) 681, 1016, 1316, 1318, (X) 362, 363, 369, 370.

Подоліяни, населення Поділля (VI) 47, (VIII-2) 126, (IX-1) 220.

Претвичів шлях, у Барській волості (VII) 96.

Прилука (Прилук), м., на Поділлі (II) 142, 259, 373, 425, 426, (VII) 55, (IX-1) 88, 320, 337, 494.

Русава, Росава р., ліва притока Росі (VII) 14, 16, 49, (VIII-1) 274, 284, (VIII-3) 178, (IX-1) 193, 312, 318, 347, 349, (IX-2) 682.

Салинці, с., у Брацлавському повіті (VIII-3) 277.

Сільниця, с., у Брацлавському повіті [Сільниця, с., Вн.] (VIII-3) 277.

Скаржинці, с., на Поділлі (VIII-3) 60.

Соболівка (Соболеве, Соболів), м., на Побожжі [р. Південний Буг] (IX-2) 661, 664, 973, 1019.

Соколець, м., на Брацлавщині (IV) 86, 168, 174, 502.

Спичинці, м., у Вінницькому повіті (VIII-3) 40.

Станиславчик (Станислав, Станиславів) м., над р. Мурахва, у Вінницькому повіті [Станіславчик, с., Вн.] (VIII-3) 170, (IX-1) 177.

Стіна, м-ко, на Поділлі, у Брацлавському воєводстві (IX-1) 177, 193, 194, 196.

Сутиски, с., на Побожжі, у Вінницькому повіті [сmt, Тиврівський р-н, Вн.] **(IX-1)** 195.

Тиврів, маєтн., м., у Брацлавському повіті **(I)** 206, **(VII)** 16, 257, **(VIII-3)** 277.

Торків, с., у Брацлавському повіті **(II)** 585.

Тростянець, м., у Брацлавському повіті **(VII)** 16, **(IX-2)** 1014, 1020, 1036, 1040.

Тульчин (Нестервар, Нестервар-Тульчин, Фалчин), м., у Брацлавському воєводстві [Тульчинський р-н, Вн.] **(VIII-3)** 38–40, **(IX-2)** 1017, 1020.

Тульчинська сотня, Брацлавського полку **(VIII-3)** 277.

Україна брацлавська **(VII)** 162.

Україна подільська **(VII)** 162.

Хмельницька волость **(VII)** 122.

Хмельницька королівщина **(VI)** 201, 268.

Хмельницьке староство (Хмельницька королівщина) **(V)** 202, **(IX-1)** 200.

Хмельницький повіт **(V)** 203.

Хмельник, м., над р. Південний Буг, на Поділлі **(IV)** 240, 332, **(V)** 98, **(VI)** 626, **(VII)** 3, 63, 98, 343, 572, **(VIII-2)** 191, **(VIII-3)** 60, 253, 284, **(IX-1)** 200, 206, 217, 236, 238.

Чернавицька сотня, Брацлавського полку [Чернянка, сотенне містечко] **(VIII-3)** 277.

Чечельник, м., у Брацлавському повіті **(VI)** 92, **(VII)** 101, **(IX-1)** 63, 236, **(IX-2)** 1020–1022, 1046, 1051, 1059.

Чечельницька сотня, Брацлавського полку **(VIII-3)** 277.

Шаргород, м., у Подільському воєводстві **(VI)** 92, **(VIII-1)** 148, **(VIII-3)** 123, 170, **(IX-1)** 10, 69, 177–181, 190, 191, 193, 194, 320, 338, 445, **(IX-2)** 673, 675, 678, 683–685, 750, 808, 873, 875, 877–880, 882–884, 927, 1014, 1024, 1049, 1050, 1076, 1077, 1171, 1427, 1452.

Шаргородська волость **(V)** 105.

Шаргородська сотня, Брацлавського полку **(VIII-3)** 277.

Шаргородчина (V) 106, (VIII-3) 39, (IX-2) 778.

Юрківці, с., у Брацлавському повіті (VII) 15, (VIII-3) 277.

Ямпіль, м., над р. Дністер, у Брацлавському повіті [Вн.] (VIII-3) 215, 273, (IX-1) 22, 78, 88, 89, 91, 99, 103, 104, 111, 120, 128, 177, 180, 193–195, 444, 445, 474, 476, 477, 571, 581, (IX-2) 672, 674, 1292, 1446, 1448, 1546.

Ямпільська сотня, Брацлавського полку (VIII-3) 277.

Ярмолинці, с., у Барському старостві [Гайсинський р-н, Вн.] (VI) 251.

2.1. Дослідження праць М. С. Грушевського з поділлєзнавства

*Пам'ятаймо – ми репрезентуємо
великий народ, і повинні репрезентувати
його гідно, достойно...*

М. Грушевський

76. Бакалець, О. «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» М. Грушевського як джерело для вивчення грошового обігу в Барському старостві в період пізнього Середньовіччя / Олексій Бакалець, Ірина Павліна // Бар. Барська земля – кризь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 269–275. – Бібліогр. в кінці ст.

77. Бакалець, О. А. Грушевський М. С. про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV–XVIII ст. / О. А. Бакалець // Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства :

(за письм. та скарб. джерелами) : [зб. ст.] / О. А. Бакалець ; рец.: О. А. Коляструк, В. І. Абакумова, Г. М. Голиш. – Львів, 2015. – С. 64–70.

78. Бакалець, О. З Грушевським у серці : хроніка наук. життя краю : [М. Грушевський і Бар. До 145-ї річниці від дня народж. видат. історика] / О. Бакалець // Барчани. – 2011. – 23 верес. – С. 6.

79. Бакалець, О. М. С. Грушевський про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV–XVIII ст. / Олексій Бакалець // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006, м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.]; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 169–179. – Бібліогр. в кінці ст.

80. Бакалець, О. А. «Спогади» барського старости Бернарда Претвича – важливе джерело вивчення історії оборони степового порубіжжя середини XVI ст. / О. А. Бакалець, О. І. Курок // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 211–215.

81. Бондар, В. В. Українська історіографія про дослідників-сучасників аграрної історії Поділля другої половини XIX – початку XX ст. [зокрема Михайла Сергійовича Грушевського] / В. В. Бондар // Матеріали XII Поділ. істори-

ко-краєзнав. конф. (22–23 листоп. 2007 р.) / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – С. 37–49. – Бібліогр. в кінці ст.

82. Василина, О. Це книга про Поділля [«Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)»] / О. Василина // Панорама. – 1996. – 9 жовт.

83. Владига, О. М. Становлення Михайла Грушевського як джерелознавця : (студент. роки) / О. М. Владига // Вісн. Черкас. ун-ту : Серія : Історичні науки / ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – Вип. 212. – С. 33–39. – Бібліогр. в кінці ст.

84. Воловик, В. П. Михайло Грушевський – видатний краєзнавець Поділля / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 26–27.

85. Восколуп, В. Михайло Грушевський про Барську конфедерацію / Валерій Восколуп // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006, м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.]; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 220–222. – Бібліогр. в кінці ст.

86. Діптан, І. Особистість і діяльність Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського / Ірина Діптан // Сіверян. літопис : всеукр. наук. журн. – 2014. – № 5. – С. 297–308. – Бібліогр. в кінці ст.

87. Зінько, Ю. Поділля і поділлєзнавство як історико-географічний фактор у творчості М. С. Грушевського

/ Юрій Зінько, Іван Романюк // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали ІІ Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006, м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.]; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 200–205. – Бібліогр. в кінці ст. ; Бар. Барська земля – кризь призму століть : І Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008, м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.]; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 224–228.

88. Кравець, М. Значення праць М. С. Грушевського для вивчення історії Поділля / М. Кравець // Тези доп. 10-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф. – Вінниця, 1991. – С. 3–5.

89. Кравець, М. Українське козацтво ХVІ – початку ХVІІ ст. в «Історії України-Руси» М. Грушевського / М. Кравець // Тези доп. та повідомл. наук.-теорет. конф., присвяч. 125-річчю від дня народж. акад. М. С. Грушевського / [Івано-Франків. ун-т] – Івано-Франківськ, 1991. – С. 21–22.

90. Крикун, М. Г. До історії написання магістерської дисертації М. Грушевського «Барське староство» / М. Г. Крикун // Михайло Грушевський – історик, політик, громадянин : Міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж., 24–25 верес., м. Київ. – Київ, 1996. – С. 51–53.

91. Крикун, М. Г. Магістерська дисертація Михайла Грушевського / М. Г. Крикун // Грушевський, М. Барське староство. Історичні нариси (ХV–ХVІІІ ст.) / М. Грушевський ; [післямова, приміт. та покажч. М. Крикуна] ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – [Репр. вид.]. – Львів, 1996. – С. 577–622. – (Пам'ятки історичної думки України).

92. Крикун, М. Г. Магістерська дисертація Михайла Грушевського / М. Г. Крикун // Велика Волинь в науковій діяльності М. Грушевського : наук. ювіл. конф., Острог, 28 верес. 1996 р. – Острог, 1996.

93. Крушельницький, В. «Барське староство» Михайла Грушевського і вивчення рідного краю в курсі «Історія України» / Володимир Крушельницький // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко, ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 207–209. – Бібліогр. в кінці ст.

94. Крушельницький, В. «Барське староство» Михайла Грушевського на заняттях факультативів та гуртків у школах / Володимир Крушельницький // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006, м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.]; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 139–141. – Бібліогр. в кінці ст.

95. Крушельницький, В. І. «Барське староство» М. Грушевського – настільна книга вчителя історії / В. І. Крушельницький // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 242–244.

96. Крушельницький, В. Використання праці Михайла Грушевського «Барське староство» на уроках, факультативах та гуртковій роботі під час вивчення курсу «Історія України» / Володимир Крушельницький // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 288–290.

97. Лойко, О. Г. Деякі питання історії Подільського краю на сторінках книги М. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» / О. Г. Лойко // М. Грушевський – український вчений, державний діяч, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф. – Тернопіль, 1996.

98. Мазило, І. В. Деякі питання історії Поділля в працях М. С. Грушевського / І. В. Мазило // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 28.

99. Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – 96 с. – Зі змісту: Лисий, А. М. С. Грушевський про Івана Виговського на сторінках «Барського староства» / Анатолій Лисий. – С. 36–39.

100. Паламарчук, В. Синя Вода, чи Снивода? Чи можна вірити Михайлу Грушевському / Василь Паламарчук // Вінниччина. – 2007. – 20 січ. – (Спец. вип. газ. «Хочу все знати») ; Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи : зб. док., ст., уривків з наук. пр. : до 650-річчя іст.

битви на річці Сині Води / упоряд. С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2010. – С. 131–134.

101. П'яскіна, В. М. Праці М. Грушевського з дослідження Подільського краю у фонді ДНАББ ім. В. Г. Заболотного / В. М. П'яскіна // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 255–256.

102. Панченко, Є. Використання монографії М. С. Грушевського «Барське староство» на заняттях із соціально-економічних дисциплін / Євгенія Панченко // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко, ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 217–218. – Бібліогр. в кінці ст.

103. Придиус, О. «Барське староство» – магістерська дисертація М. Грушевського / Олександр Придиус // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко, ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 59–61. – Бібліогр. в кінці ст. ; Бар. Барська земля – кризь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 245–249. – Бібліогр. в кінці ст.

104. Романюк, І. М. Батозька битва в дослідженні М. С. Грушевського «Історія України-Руси» / І. М. Романюк, І. С. Кушко // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», [25–27 верес. 2014 р., м. Бар] / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Вінниця, 2014. – С. 232–236. – Бібліогр. в кінці ст.

105. Романюк, І. На порозі наукової зрілості. М. С. Грушевський – магістрант Київського університету : [про написання магістер. дис., присвяч. історії Барщини] / Іван Романюк, Богдан Романюк // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 234–238. – Бібліогр. в кінці ст.

106. Сигидин, М. В. Історичне минуле Поділля у науковій спадщині М. Грушевського / М. В. Сигидин // Спадщина Великого Українця : наук.-метод. зб. матеріалів, присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та 5-й річниці незалежності України. – Ужгород, 1997. – С. 57–59.

107. Харитонова, І. «Барське староство» – на допомогу історикам-краєзнавцям / Ірина Харитонова // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 265–268. – Бібліогр. в кінці ст.

108. Харитонов, І. З історії сіл Барщини у «Барському старостві» Михайла Грушевського / Ірина Харитонова // Бар. Барська земля – кризь призму століть : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 253–259.

109. Чорновол, І. П. Дискусія про Барську шляхту в львівській історичній періодиці 1890-х років в контексті історіософії М. С. Грушевського та польсько-українських стосунків / І. П. Чорновол // Матеріали XIII Поділ. історико-краєзнав. конф. (18–19 листоп. 2010 р.). – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 55–61.

110. Чуприна, В. Михайло Грушевський про гетьмана Івана Виговського і Гадяцьку угоду / В. Чуприна // Армія України. – 1997. – 9 верес. – С. 6.

111. Шаповал, Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – Київ : Альтернативи, 2005. – 352 с. : іл. – Зі змісту: Верба, І. «Я був самітнім мрійним молодиком... (1870–1894)» : [про студент. роки М. Грушевського та його роботу над магістер. дис. «Барське староство»] / І. Верба. – С. 19–43.

112. Яблонівський, О. Барське староство : [про наук. працю М. С. Грушевського] / О. Яблонівський // Молода нація : альманах. – Київ, 2004. – № 4. – С. 35–41.

3. Твори М. С. Грушевського у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва

*Його постать як політика
ще за життя увійшла до історії,
але й була, й буде живою та
гігантська праця, яку виконав
він для українського народу...*
О. Шульгін

3.1. Прижиттєві видання

113. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. : ист.-стат. очерк / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1890. – 33 с.

114. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1891. – 520 с. + 2 карт.

115. Архив Юго-Западной России : Изд. Комис. для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 1 : Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации : Акты Барского староства XV–XVIII вв. – Киев, 1893. – II, 126, 372 с. табл.

Акти відкриває передмова-розвідка М. С. Грушевського «Барское староство, исторические очерки».

116. Архив Юго-Западной России : Изд. Комис. для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 2 : Материалы для истории местного управления в связи с историей

сословной организации : Акты Барского староства XV–XVIII вв. – Киев, 1894. – 274 с. ; Карта юго-восточного Подолья XV–XVIII вв. – 497 с.

Акти відкриває передмова – продовження розвідки М. С. Грушевського «Барское староство, исторические очерки».

117. Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.) / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. – VI, 397 с.

118. Вік : (1798–1898). Т. 3 : Українська проза з 80-х років XIX в. до останніх часів. – Київ : Друк. Петра Барського, 1902. – 566 с. – Зі змісту: Грушевський, М. С. Бех-аль-Джугур / М. С. Грушевський. – С. 165–177.

119. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1904. – [4], 380 с. + 1 карт.

120. Из истории украинской этнографии : этногр. темы в укр. лит. / М. С. Грушевский. – Санкт-Петербург : Тип. имп. АН, 1910. – [250].

121. Киевская Русь / М. С. Грушевский. Т. 1 : Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – Извлечено из 2-го укр. изд. – Санкт-Петербург : [б. и.], 1911. – VI, 490 с.

122. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. С. Грушевський. – Київ ; Львів : Друк. С. В. Кульженко, 1912. – 246 с. : іл.

123. Иллюстрированная история украинского народа / М. С. Грушевский : бесплат. прилож. к журн. «Вестник

Знання». – Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Екатериногофское печатное дело», 1913. – 366 с. : іл.

124. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. – 2-ге вид. – Київ : Відродження, 1913. – 35 с.

125. Украинский народ в его прошлом и настоящем / М. С. Грушевский ; ред. Ф. К. Волков. – Петроград : Т-во «Общественная польза», 1916. – 707 с. : ил., табл.

126. Вільна Україна : ст. з остан. днів (берез. – квіт. 1917 р.) / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «П. Барський», 1917. – 16 с.

127. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 1 / М. С. Грушевський. – 2-ге вид. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 108 с. : іл.

128. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 2 / М. С. Грушевський. – 2-ге вид. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 176 с.

129. Всесвітня історія в короткім огляді : підручник. Ч. 4 / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 167 с.

130. Звідки пішло українство і до чого воно йде / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 15 с.

131. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – 4-те вид. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 543 с. : іл.

132. Переяславська умова України з Москвою 1654 року : (ст. й тексти) / М. С. Грушевський. – 2-ге вид. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 62 с.

133. Про старі часи на Україні : корот. історія України : (для першого початку) / М. С. Грушевський. – 3-тє вид. – Київ : Друк. Центр. Укр. Ради, 1917. – 162, II с.

134. Про українську мову й українську школу / М. С. Грушевський. – 3-тє вид. – Київ : Друк. слов'янська, 1917. – 62 с. – Бібліогр.: Інші видання того ж автора.

135. Студії з економічної історії України: економіч. і соціал. перелом XV–XVII вв. ; Господарство польського магната на Задніпров'ю / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Укр. Центр. Ради, 1917. – 95 с.

136. Україна і Росія : Переговори в справі нового ладу (лип. – серп. 1917 р.) : [Продовж. брошури: «Українська Центральна Рада й її Універсали перший і другий»] / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 16 с.

137. Українська Центральна Рада й її Універсали перший і другий : брошура / М. С. Грушевський. – 3-тє вид. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. – 16 с.

138. Ярослав Осмомисл : іст. образи / М. С. Грушевський. – Київ : [Друк. Акц. т-ва «П. Барський»], 1917. – 77 с.

139. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 2 / М. С. Грушевський. – 2-ге вид. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1918. – 176 с.

140. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 3 : Віки XVII і XVIII / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1918. – 143 с.

141. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 5 : Позаєвропейські краї в останніх століттях / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1918. – 168 с.

142. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 6 : Європа в другій половині XIX в. / М. С. Грушевський. – Київ : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1918. – 160 с.

143. 3 старих карток : оповідання / М. С. Грушевський. – Київ : [Друк. Акц. т-ва «Петро Барський»], [1918].

144. Sub divo : оповідання, начерки, замітки / М. С. Грушевський. – Київ : [Друк. Акц. т-ва «Петро Барський»], [1918]. – 111 с. – Бібліогр.: Книги й брошури того ж автора (квіт. 1918) : с. 4 обкл.

145. Про старі часи на Україні : корот. історія України (для першого початку) / М. С. Грушевський. – Київ : Укр. Наук. Т-во, 1919. – IV, 160 с.

146. Всесвітня історія в короткім огляді : приладжена до програми вищих поч. шк. і нижчих класів шк. середніх. Ч. 1 / М. С. Грушевський. – Київ : [Друк. J. N. Vernay], 1920. – 200 с. : іл.

147. Всесвітня історія в короткім огляді : приладжена до програми вищих поч. шк. і нижчих класів шк. середніх / М. С. Грушевський. – Київ : [Друк. J. N. Vernay], 1920. – 270 с. : іл.

148. Всесвітня історія в короткім огляді : учбов. посіб.
Ч. 1 / М. С. Грушевський. – [б. в. д.]. – 168 с. : табл., іл.

149. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650) : Історія України-Руси тому 8, частина 3 / М. С. Грушевський. – 2-ге вид., повтор. – Київ ; Відень : [б. в.], 1922. – 288 с.

150. Історія української літератури. 1923–1927. Ч. 1, т. 1 / М. С. Грушевський ; [вступ. слово авт.]. – Київ ; Львів : Друк. НТШ, 1923. – 360 с.

151. Історія української літератури. 1923–1927. Ч. 1, т. 2 / М. С. Грушевський. – Київ ; Львів : Друк. НТШ, 1923. – 231 с.

152. Історія української літератури. 1923–1927. Ч. 1, т. 3 / М. С. Грушевський. – Київ ; Львів : Друк. НТШ, 1923. – 295 с.

153. Історія української літератури. 1923–1927. Ч. 2, т. 4 : Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII / М. С. Грушевський ; [перед. слово авт.] ; Всеукр. АН. – Київ : Держвидав України, 1925. – 689, [1] с.

154. З історії релігійної думки на Україні : монографія / М. С. Грушевський. – Львів : Друк. НТШ, 1925. – 160 с.

155. Історія української літератури. 1923–1927. Ч. 2, т. 5 : Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.) / М. С. Грушевський. – [Київ] : Держвидав України, 1926. – 204, [2] с.

156. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – 2-ге вид.

Т. 2 : XI–XIII вік. – Львів : НТШ, 1905. – 632 с.

Т. 3 : До року 1340. – Львів : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1903. – 586 с. – Бібліогр. в кінці ст. – Алф.-предм. покажч.: с. 572.

Т. 4 : XIV–XVI віки – відносини політичні. – Київ ; Львів : Друк. П. Барського, 1907. – 535 с. – Алф. покажч.: с. 518. – Бібліогр.

Т. 7 : Козацькі часи – до р. 1625. – Київ ; Львів : Друк. Акц. т-ва «Петро Барський», 1909. – 612 с. – Бібліогр. в кінці ст.

Т. 9, ч. 2 : (Хмельниччини роки 1654–1657). – Київ : Прометей, 1931. – 1630 стовб. – (ВУАН).

157. Середні віки Європи : іст. літ. / М. Грушевський. – Київ, [1919]. – 150 с.

158. Костомаров, М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова : зібрані заходом акад. коміс. Української історіографії. Записок 6 Українського науково-го товариства в Києві / М. І. Костомаров ; М. С. Грушевський. – [Б. м.] : Держвидав України, 1928. – 315 с.

3.2. М. С. Грушевський – редактор

159. Жерела до історії України-Руси. Т. 2 : Описи королівщин в руських землях XVI віку / **ред. М. Грушевський.** – Львів : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1897. – 314 с. : Люстрації земель Перемиської й Сяноцької.

160. Жерела до історії України-Руси. Т. 3 : Описи королівщин в руських землях XVI віку, Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської / **ред. М. Грушевський.** – Львів : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1900. – 27, 583 с.

161. Жерела до історії України-Руси. Т. 7 : Описи королівщин в руських землях XVI віку, Люстрація 1570 р. / **ред. М. Грушевський**. – Львів : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1903. – II, 362 с.

162. Жерела до історії України-Руси. Т. 8 : Матеріали до історії української козаччини ; Документи по рік 1631 / **ред. М. Грушевський** ; зібрав і видав І. Крип'якевич. – Львів : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1908. – XI, 46, 407 с.

163. Записки Українського Наукового Товариства в Києві : зб. наук. пр. / **ред.: М. Грушевський, В. Перетц, К. Михальчук**. – Київ : 1-ша Київ. друк. спілка, 1908. – 158 с.

164. Записки Українського Наукового Товариства в Києві / **ред.: М. Грушевський, В. Перетц**. – Київ : 1-ша Київ. друк. спілка, 1908. – 261, IV с.

165. Записки Українського Наукового Товариства в Києві : зб. наук. пр. / **ред.: М. Грушевський, В. Перетц, К. Михальчук**. – Київ : 1-ша Київ. друк. спілка, 1909. – 159 с.

166. Записки Українського Наукового Товариства в Києві : зб. наук. пр. / **ред.: М. Грушевський, В. Перетц, К. Михальчук**. – Київ : 1-ша Київ. друк. спілка, 1909. – 96 с.

167. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. 6 / **ред.: М. Грушевський, В. Перетц, К. Михальчук**. – Київ : 1-ша Київ. друк. спілка, 1909. – 110, II, 48 с.

168. Записки Українського Наукового Товариства в Києві / **ред.: М. Грушевський, В. Перетц, М. Василенко**. – Київ : 3 друк. І. Чоколова, 1912. – 164 с.

169. Записки Історичної і Філологічної секції Українського Наукового Товариства в Києві : зб. наук. пр. / ред.: **М. Грушевський**, В. Перетц, М. Василенко. – Київ : Друга друк. спілка, 1913. – 164 с.

170. Записки Історичної і Філологічної секції Українського Наукового Товариства в Києві : зб. наук. пр. / ред.: **М. Грушевський**, В. Перетц, М. Василенко. – Київ : Друга друк. спілка, 1914. – 167 с. : мал.

171. Записки історично-філологічного відділу : пр. іст. секції / УАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ : Друк. УАН, 1927. – 340 с. : карти.

172. За сто літ : матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX ст. : літ. огляд / Іст. секція УАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ : Держвидав України, 1927. – 295 с.

173. За сто літ : матеріали з громад. й літ. життя України XIX і поч. XX ст. : літ. огляд / Іст. секція УАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ : Держвидав України, 1928. – 327 с.

174. Записки Українського Наукового Товариства в Києві : наук. зб. за рік 1928 / Іст. секція УАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ : Держвидав України, 1928. – Т. 28. – 200 с.

175. Записки історично-філологічного відділу : пр. іст. секції / УАН ; ред.: **М. Грушевський**, О. Грушевський. – Київ : УАН, 1929. – XLII, 396 с.

176. За сто літ : матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX ст. : літ. огляд / Іст. секція УАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ ; Харків : Держвидав України, 1930. – 304 с.

177. За сто літ : матеріали з громад. й літ. життя України XIX і поч. XX ст. : літ. огляд / Іст. секція УАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ ; Харків : Держвидав України, 1930. – 320 с.

178. Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, видає академічна комісія історії Києва. Зб. 1 / ВАН ; ред. **М. Грушевський**. – Київ : [б. в.], 1931. – 401 с. : табл.

3.3. Твори М. С. Грушевського, видані в незалежній Україні

179. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / М. С. Грушевський. – [Репр. відтворення вид.] – Львів : Місіонер, 1996. – 624 с. – (Пам’ятки історичної думки України).

180. Всесвітня історія в короткім огляді : в 6 ч. Ч. 1 / М. С. Грушевський. – Київ : Українознавство, 1996. – 268 с. – (Б-ка журн. «Пам’ятки України» ; кн. 27).

181. Всесвітня історія в короткім огляді : в 6 ч. Ч. 2 / М. С. Грушевський. – Київ : Українознавство, 1996. – 288 с. – (Б-ка журн. «Пам’ятки України» ; кн. 28).

182. Всесвітня історія в короткім огляді : в 6 ч. Ч. 3 / М. С. Грушевський. – Київ : Українознавство, 1996. – 240 с. – (Б-ка журн. «Пам’ятки України» ; кн. 29).

183. Духовна Україна : зб. творів / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1994. – 560 с. – (Пам’ятки історичної думки України).

184. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – Київ : Освіта, 1992. – 192 с.

185. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / М. С. Грушевский. – Донецк : БАО, 2007. – 768 с. : ил.

186. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / М. С. Грушевский ; сост.: И. И. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецк : БАО, 2011. – 768 с. : ил.

187. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1992. – 544 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

188. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. С. Грушевський. – Вид. нове, допов. – Донецьк : БАО, 2004. – 736 с. : іл.

189. Історія України / М. С. Грушевський. – Київ : Освіта, 1991. – 271 с.

190. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський. – Київ : Варта, 1993. – 253 с.

191. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки історичної думки України).

Т. 1 : До початку XI віку. – 1991. – 736 с.

Т. 2 : XI–XIII вік. – 1992. – 640 с.

Т. 3 : До року 1340. – 1993. – 592 с.

Т. 4 : XIV–XVI віки – відносини політичні. – 1993. – 538 с.

Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 1994. – 687 с.

Т. 6 : Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – 1995. – 680 с.

Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. – 1995. – 628 с.

Т. 8 : Роки 1626–1650. – 1995. – 856 с.

Т. 9, кн. 1 : Роки 1650–1654. – 1996. – 880 с.

Т. 9, кн. 2 : Роки 1654–1657. – 1998. – 776 с.

Т. 10, кн. 2 : Роки 1657–1658. – 1998. – 408 с.

192. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1993. – (Літературні пам'ятки України).

Т. 1 / упоряд. В. В. Яременко. – 1993. – 392 с.

Т. 2 / упоряд. В. В. Яременко. – 1993. – 264 с.

Т. 3 / упоряд. В. В. Яременко. – 1993. – 285 с.

Т. 4, кн. 1 : Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII / упоряд. О. М. Таланчук. – 1994. – 336 с.

Т. 4, кн. 2 : Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII / упоряд. Л. М. Копаниця. – 1994. – 320 с.

Т. 5, кн. 1 : Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження, (1580–1610 рр.) / упоряд. С. К. Росовецький. – 1995. – 256 с.

193. Історія української літератури. Т. 6 / М. Грушевський. – Київ : Обереги, 1995. – 708 с. – (Київська бібліотека давнього українського письменства).

194. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / М. Грушевський ; упоряд. Р. Дзюбан. – Львів : Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2004. – 153 с. : фот. – (Епістолярій).

195. На порозі Нової України: гадки і мрії / М. С. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1991. – 128 с.

196. На порозі нової України : ст. і джерел. матеріали / М. Грушевський ; ред. і вступ. ст. Л. Р. Винара ; Укр. іст. т-во. – Нью-Йорк ; Львів ; Київ, 1992. – 278 с. : портр., фот. – Бібліогр.

197. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – [Репр. відтворення вид. 1891 р.]. – Київ : Наук. думка, 1991. – 542 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

198. Наша політика : матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 р. / М. С. Грушевський ; упоряд.: Л. Винар, Є. Пшеничний ; Укр. іст. т-во. – Нью-Йорк ; Дрогобич : Коло, 2003. – 244 с. – (Грушевськіана ; т. 7).

199. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1992. – 44 с.

200. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – Киев : Лыбидь, 1990. – 397 с. : ил.

201. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський. – Дніпропетровськ : Січ, 1993. – 55 с.

202. Про старі часи на Україні : корот. історія України (для першого початку) / М. С. Грушевський. – Київ : Обереги, 1991. – 104 с.

203. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. – Київ : Веселка, 1991. – 40 с.

- 204. Твори** : у 50 т. / Михайло Грушевський ; ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002–. –
- Т. 1 : 1894–1907. – 2002. – 592 с.
 - Т. 2 : 1907–1914. – 2005. – 704 с.
 - Т. 3 : 1907 – березень 1917. – 2005. – 792 с.
 - Т. 4, кн. 1 : Доба Української Центральної Ради, берез. 1917 р. – квіт. 1918 р. / упоряд. Світлана Панькова. – 2007. – 408 с. : портр.
 - Т. 4, кн. 2 : Серія : «Суспільно-політичні твори» (листоп. 1918 р. – жовт. 1926 р.) / упоряд., авт. передм. С. М. Панькова. – 2013. – 556 с. : портр.
 - Т. 5 : 1888–1896. – 2003. – 592 с.
 - Т. 6 : 1895–1900. – 2004. – 696 с.
 - Т. 7 : 1900–1906. – 2005. – 792 с.
 - Т. 8 : (1906–1916) / упоряд.: Мирон Капраль, Андрій Фелонюк. – 2007. – 756 с. : портр. – Бібліогр.: с. 720–726.
 - Т. 9 : (1917–1923) / упоряд.: Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Варвара Шульга. – 2009. – 592 с. : портр. – Бібліогр.: с. 542–547.
 - Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу» / упоряд. Галина Бурлака. – 2008. – 784 с. : портр.
 - Т. 12 : Поезія (1882–1903) : Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886) / упоряд. Галина Бурлака. – 2011. – 544 с. : портр.
 - Т. 13 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» (1887–1924) / упоряд. Галина Бурлака. – 2012. – 592 с. : портр.
 - Т. 14 : 1888–1897 / упоряд.: Володимир Маслійчук, Варвара Шульга. – 2008. – 432 с. : портр.
 - Т. 15 : Серія : «Рецензії та огляди» (1898–1904) / упоряд.: Варвара Шульга, Віталій Тельвак. – 2012. – 576 с. : портр.
 - Т. 16 : Серія : «Рецензії та огляди» (1905–1913) / упо-

ряд.: Мирон Капраль, Андрій Фелонюк. – 2012. – 272 с. : портр.

205. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – Київ : Знання, 1991. – 240 с.

206. Як жив український народ : для серед. і старш. шк. віку / М. С. Грушевський. – Київ : Веселка, 1999. – 109 с. : іл.

207. Як жив український народ / М. С. Грушевський. – Київ : Веселка, 1992. – 111 с. : іл. – (Українське відродження).

208. Як жив український народ: корот. історія України / М. С. Грушевський. – [Репр. відтворення вид. 1915 р.] – Київ : Укрвизполіграф, 1991. – 108 с.

3.3.1. Публікації праць М. С. Грушевського в окремих збірниках, періодичних виданнях

209. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. Грушевський // Нар. творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 42–52.

210. Біля джерел національно-культурного відродження України : (етнопсихол. та соціол. традиц. підоснови Кулішевої творчості) / М. Грушевський // Нар. творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 8–28.

211. Велика Україна / М. Грушевський // Історія в серед. і вищ. навч. закл. України. – 2005. – № 4. – С. 17–18.

212. Віймки з джерел до історії України-Руси / М. Грушевський // Вісн. АНУ. – 1992. – № 5. – С. 44–61 ; № 6. – С. 49–74 ; № 7. – С. 68–83 ; № 8. – С. 60–77 ; № 9. – С. 62–82.

213. Вікопомна дата : [50-річчя замаху на Олександра II] / М. Грушевський ; вступ. слово, підгот. тексту, прим. С. Кіржаєва // Старожитності. – 1992. – Ч. 18–19. – С. 9–13.

214. Вибрані поезії : [за 1882–1902] / М. Грушевський // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – Листоп.–Груд. – С. 54–60. – Зміст: «Пройшов пост великий, пройшов і Великдень...» ; «О если б вырваться я мог из жизни этой ...» ; «Дайте свету, дайте жизни...» ; «Когда я вижу, как бедняк страдает...» ; «Над шумящею водою...» ; «Тарасе мій добрий, мій батьку єдиний...» ; «На лану слав'янським скрізь чвари та бучи...» ; «Була колись Україна...» ; «Невесело на Вкраїні...» та ін.

215. Виговський і Мазепа / М. Грушевський // Вивід прав України. – Київ, 1991. – С. 175–195.

216. Виступ на ювілейному вечорі Гоголя / М. Грушевський // Хроніка-2000. – Київ, 2009. – Вип. 76 : Гоголь&Гоголь. – С. 395–399. – (Знакова постать двох культур).

217. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4. – С. 113–132.

218. Зайві сумніви : [ст. написана на смерть О. Русова в листоп. 1915 р.] / М. Грушевський // Старожитності. – 1995. – № 1–2. – С. 8.

219. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 198–209.

220. Історія України-Руси / М. Грушевський // Київ. – 1992. – № 1. – С. 154–157 ; № 2–3. – С. 154–142 ; № 4–5. – С. 133–145 ; № 6. – С. 117–137 ; № 7. – С. 137–148 ; № 8. – С. 149–158 ; № 12. – С. 135–136 ;
1993. – № 1. – С. 147–152 ; № 2. – С. 153–158 ; № 3. – С. 145–156 ; № 4–5. – С. 131–145 ; № 6. – С. 117–137 ; № 7. – С. 137–148 ; № 8. – С. 133–139 ; № 9. – С. 139–150 ; № 10. – С. 141–150 ; № 11. – С. 149–155 ; № 12. – С. 113–146 ;
1994. – № 1. – С. 113–128 ; № 2. – С. 141–155 ; № 3–4. – С. 147–155 ; № 5–6. – С. 139–155 ; № 7. – С. 153–164 ; № 8. – С. 135–164 ; № 10. – С. 135–152 ; № 11–12. – С. 117–142 ;
1995. – № 1. – С. 154–167 ; № 2–3. – С. 134–142 ; № 4–5. – С. 154–167 ; № 6. – С. 149–161 ; № 7–8. – С. 147–157 ; № 9–10. – С. 148–167 ; № 11–12. – С. 157–167 ;
1996. – № 1–2. – С. 140–154 ; № 3–4. – С. 152–173 ; № 5–6. – С. 159–169 ; № 7–8. – С. 165–173 ; № 9–10. – С. 148–160 ; № 11–12. – С. 160–173 ;
1997. – № 1–2. – С. 166–174 ; № 3–4. – С. 165–174 ;
2000. – № 3–4. – С. 138–145 ; № 5–6. – С. 147–153 ; № 7–8. – С. 138–146 ; № 9–10. – С. 147–153.

221. Історія української козаччини / М. Грушевський // Вітчизна. – 1992. – № 1. – С. 187–197 ; № 5–6. – С. 169–181 ; № 12. – С. 135–146.

222. Культура краси і культура життя : [про формування економіч. бази Української держави: з наук. спадщини вченого] / М. С. Грушевський // Подолія. – 1996. – 24 верес.

223. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства / М. Грушевський // Нар. творчість та етнографія. – 1996. – № 5. – С. 27–37.

224. На порозі нової України / М. Грушевський // Вісн. АНУ. – 1993. – № 9. – С. 47–73.

225. На порозі нової України / М. Грушевський // Нар. творчість та етнографія. – 2001. – № 4. – С. 20–31 ; Те ж. – 2002. – № 4. – С. 51–62.

226. На українські теми : «Мазепинство» і «Богданівство» / М. Грушевський // Київ. старовина. – 1995. – № 6. – С. 2–7.

227. «Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу» / М. Грушевський ; передм., публ. та прим. Д. Зашкільняка // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – Верес.– Жовт. – С. 71–87.

228. Новий період історії України : за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський // Літ. Україна. – 1991. – 1, 8, 15, 22, 29 серп. ; 5, 12, 19, 26 верес. ; 3 жовт.

229. Нові перспективи : [розд. з кн. «На порозі нової України», 1918] / М. Грушевський // Політика і час. – 1992. – № 11–12. – С. 73–76.

230. Остання кутя : (Різдвяна мрія) / М. Грушевський // Дивослово. – 2009. – № 1. – С. 55–58.

231. «Перед усім признання нашої незалежності» : [невідом. лист М. Грушевського] / М. Грушевський // Літ. Україна. – 1996. – 19 верес. – С. 3.

232. Промисли в Україні XVI ст. / М. Грушевський // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – Київ, 1994. – С. 256–266.

233. Промова під час похорону полеглих захисників Крут : 19 берез. 1918 р. / М. С. Грушевський // Промови,

що змінили світ / упоряд. та авт. історико-біогр. нарису А. Ю. Хорошевський ; пер. з рос. В. М. Верховеня. – Харків, 2009. – С. 84–86.

234. Развитие українських изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. Грушевський // Вісн. НАН України. – 1994. – № 9–10. – С. 71–100.

235. «Слово о полку Ігоревім» і його зв'язок з історією та культурою України / Михайло Грушевський // Нар. творчість та етнографія. – 2000. – № 5–6. – С. 32–42.

236. Спомини : [на дод. до «Споминів» М. С. Грушевського, видрукована в журн. «Київ» у 1988–1989 рр.] / М. Грушевський // Київ. – 1992. – № 2. – С. 109–125 ; № 3. – С. 130–142.

237. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього дослідю / М. С. Грушевський // Укр. іст. журн. – 2016. – № 1. – С. 176–194.

238. Три академії / М. Грушевський // Вісн. АН УРСР. – 1991. – № 11. – С. 89–99.

239. Три академії / М. Грушевський ; авт. вступ. ст. Л. Винар // Хроніка 2000. – Київ, 2007. – Вип. 72. – С. 70–89. – Бібліогр. в кінці ст.

240. Українська історіографія і Микола Костомаров : пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (07.04.1885) / Михайло Грушевський // Молода нація : альманах. – 2002. – № 1 (22). – С. 90–108.

241. Хто такі українці? : [з наук. спадщини вченого] / М. С. Грушевський // Подолія. – 1996. – 26 верес.

242. Хто такі українці і чого вони хочуть : монографія / М. С. Грушевський // Антологія української юридичної думки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2003. – Т. 4 : Конституційне (державне) право. – С. 381–402.

243. Щоденники (1883–1889) / М. Грушевський ; публ. та прим. Л. Зашкільняка // Київ. старовина. – 1993. – № 3. – С. 28–35 ; № 4. – С. 12–19 ; № 5. – С. 13–24.

244. Як мене спроваджено до Львова : (лист до ред. «Діла») / М. Грушевський // Київ. – 1992. – № 3. – С. 139–142.

4. Зв'язки М. С. Грушевського з видатними подолянами

*Це була постать, що нас усіх об'єднувала,
це був дійсно всеукраїнський вождь,
що мав «вірних йому і його національним ідеалам»
по найдальших закутках української землі.*

Є. Онацький

Загальні питання

245. Грушевський, М. С. Конституційне питання і українство в Росії : [ст. 1905 р.] / М. С. Грушевський // Хроніка 2000. – Київ, 1998. – № 23–24. – С. 219–229. – Зі змісту: [Згадується про участь свідомих вінничан в орг. заяви на з'їзді зем. уповноважених (квіт. 1905 р.) щодо політ. рішення укр. питання]. – С. 221–222.

246. Грушевський, М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 11 : Показчик імен / уклад.: М. М. Капраль, Я. О. Федорук. – 2000. – 520 с.

У томі (допоміжне видання) представлено імена видатних подолян, які зустрічаються у праці М. С. Грушевського «Історія України-Руси».

247. Вишневська, М. М. С. Грушевський і Поділля: [маловідомі сторінки життя мислителя, його давні і багаторіч. зв'язки з науковцями і краєзнавцями Поділля, зокрема Кабінету виучування Поділля при Вінниц. філії б-ки ВУАН] / Марина Вишневська // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Ре-

гіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Бар / Вінниц. облдержадмін. [та ін.]. – Вінниця, 2006. – С. 153–155.

248. Гонтар, М. М. С. Грушевський та його зв'язки із краєзнавцями Поділля / М. Гонтар // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 283–286.

249. Завальнюк, К. Антоній Метюк – соратник Михайла Грушевського [і його слід на Козятинщині] / К. Завальнюк // Вісн. Козятинщини. – 2001. – 28 листоп.

250. Йолтуховський, М. Грушевський і його сподвижники-подоляни / М. Йолтуховський // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р, м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 286–288.

251. Стрельський, Г. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти / Геннадій Стрельський, Анатолій Трубайчук. – Київ : Четверта хвиля, 1996. – 191 с. – Зі змісту: [Корот. довідки про уродженців Вінниччини чи осіб, безпосередньо пов'язаних з нею, їх відносини з М. Грушевським]:

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908). – С. 66–68;

Боржковський Валеріан Васильович (1864–1919). – С. 69–71;

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939). – С. 101–103;

Саліковський Олександр Хомич (1866–1925). – С. 132–133;

Сіцінський Юхим (Євтим) Йосипович (1859–1937). – С. 135–136;

Тишкевич Михайло (Міхель) Станіславович (1857–1930). – С. 142–143.

М. С. Грушевський і В. Антонович

252. Грушевський, М. Ювілей Вол[одимира] Антоновича / М. Грушевський // Літ.-наук. вісн. – Львів, 1906. – Т. 34, кн. 5. – С. 402 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2002. – Т. 1 : Суспільно-політичні твори (1894–1907). – С. 281.

253. Грушевський, М. Пам'яті Володимира Антоновича / М. Грушевський // Зап. НТШ. – Львів, 1908. – Т. 82. – С. 7–9 ; Літ.-наук. вісн. (Київ ; Львів), 1908. – Т. 42, кн. 4. – С. 20–21 ; Укр. історик. – 1984. – № 1–4. – С. 191–192 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2002. – Т. 2 : Суспільно-політичні твори (1907–1914). – С. 558–559.

254. Грушевський, М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Зап. Укр. наук. т-ва у Києві. – Київ, 1909. – Кн. 3. – С. 5–14 ; Хроніка 2000. – Київ, 2001. – Вип. 39–40. – С. 257–265 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 8 : Історичні студії та розвідки (1906–1916). – С. 185–191.

255. Грушевський, М. Передмова до «Трьох листів Вол. Антоновича до Антонія Мйодушевського» / М. Грушевський / Зап. НТШ. – Львів, 1909. – Т. 89, кн. 3. – С. 144–151.

256. Грушевський, М. С. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Україна (Київ). – 1928. – Кн. 5. – С. 3–16.

257. Грушевський, М. С. З соціально-національних концепцій [В.] Антоновича / М. С. Грушевський ; комент.

І. Тукаленко «Наш український Еразм» ; підгот. до друку М. Русина // Хроніка 2000. – Київ, 2000. – Вип. 39–40 : Україна: філософський спадок століть. – С. 689–702 : портр. – (Історіософічні основи національно-визвольного руху).

258. Грушевський, М. С. Вол[одимир] Антонович : [іст. портр.] / М. С. Грушевський // Село (Київ). – 1910. – 4 берез. (№ 10). – С. 4–5 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2005. – Т. 3 : Серія : «Суспільно-політичні твори (1907 – берез. 1917)». – С. 301–302.

259. Грушевський, М. С. Володимир Боніфатійович Антонович. 1834–1908 / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк : Укр. іст. т-во, 1985. – 64 с. – (Серія «Грушевськіана», ч. 3 / ред. Л. Винар).

260. Грушевський, М. С. П'ятдесят літ «Історических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. С. Грушевський // Україна (Київ). – 1924. – № 1–2. – С. 97–109 ; Укр. історик (Нью-Йорк). – 1984. – № 1–4. – С. 81–84.

261. Грушевський, М. С. Чотири листи М. Грушевського до В. Антоновича / М. С. Грушевський // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1991. – № 3–4. – С. 110–111 ; 1992. – № 1–4. – С. 112–115.

* * *

262. Антонович, В. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим (в часи між 1905–1907 рр.) / В. Антонович // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1975. – № 1–2. – С. 91–99.

263. Антонович, В. Отзыв о диссертации магистранта М. С. Грушевского «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения сте-

пени магістра русскої історії / В. Антонович // Університет. изв. – Київ, 1913. – Т. 6. – С. 5–7.

264. Винар, Л. Ранні історичні праці М. Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича / Л. Винар // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1966. – № 3–4. – С. 26–32.

265. Гирич, І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та сусп.-політ. погляди / І. Гирич // Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича. – Київ, 1994. – С. 133–160.

266. Горленко, В. В. Б. Антонович : [стосунки з М. С. Грушевським] / В. Горленко // Голос Полтавщини. – 1943. – 1 лип. – С. 2.

267. Кіян, О. До біографії Михайла Грушевського: творчі контакти з Володимиром Антоновичем в Київському університеті 1887–1894 рр. / О. Кіян // Наук. зап. Серія : Історія / Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 80–85.

268. Колесник, В. Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М. С. Грушевського / В. Колесник // Київ. старовина. – 1995. – № 3. – С. 78–83.

269. Мельник, Л. В. Антонович і М. Грушевський: становлення наукової концепції історії гетьманату (XVI – перша половина XVII ст.) / Л. Мельник // Четверта академія пам'яті проф. Володимира Антоновича, 26–27 берез. 1998 р. – Київ, 1999. – С. 26–37.

270. Назаренко, В. Чотири листи М. Грушевського до В. Антоновича / В. Назаренко // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1992. – № 1–4. – С. 412–415.

271. Ситник, О. Листи [В.] Антоновича до М. Грушевського / О. Ситник // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1991. – № 1–4. – С. 117–134 ; 1992. – № 1–4. – С. 396–411.

272. Ситник, О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика / О. Ситник // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1992. – № 3–4. – С. 169–178.

273. Шумелда, Я. Рец. на кн.: Грушевський, М. С. Володимир Боніфатійович Антонович. 1834–1908 / М. С. Грушевський : у 150-ліття від дня народж. [В. Антоновича]. – Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1985. – 64 с. / Я. Шумелда // Укр. історик (Нью-Йорк). – 1986. – № 3–4 (91–92). – С. 148–150.

274. Щербань, Т. О. Лицар вільного українства : [про В. Б. Антоновича, його стосунки з М. С. Грушевським] / Т. О. Щербань // Вісн. АН України. – 1992. – № 9. – С. 83–91.

275. Щербань, Т. О. Фундатори Українського наукового товариства [1907–1921 рр.] : В. Б. Антонович, М. С. Грушевський [та ін.] / Т. О. Щербань. – Київ : Знання, 1992. – 47 с.

М. С. Грушевський і Марко Вовчок

276. Грушевський, М. С. Невиконане побажання [Марка Вовчка] / М. С. Грушевський // Україна (Київ). – 1927. – № 3. – С. 143–144 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу». – С. 237 : фот. – Комент. – С. 632–633.

277. Грушевський, М. С. Переднє слово [до кн.: Оповідання Марка Вовчка: Видані по смерті письменниці

з варіантами її рукописей. – Київ ; Львів, 1913] / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу». – С. 175–176. – Комент. – С. 621–622.

М. С. Грушевський і М. Коцюбинський

278. Грушевський, М. С. Лист до М. Коцюбинського від 29 серпня 1911 р. / М. С. Грушевський // Листи до Михайла Коцюбинського : у 4 т. – Ніжин, 2002. – Т. 2. – С. 115.

279. Грушевський, М. С. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського / М. С. Грушевський // Укр. історик (Нью-Йорк). – 2004. – № 3–4. – С. 163–164 ; 2005. – № 1. – С. 165.

280. Грушевський, М. Листи М. С. Грушевського до М. М. Коцюбинського / М. Грушевський ; підгот. до друку і передм. Л. Зелененької // Сівер. літопис. – 1996. – № 1. – С. 29–102.

281. Грушевський, М. Сумний Великдень : [некролог на смерть М. Коцюбинського] / М. Грушевський // Літ.-наук. вісн. – Київ ; Львів, 1913. – Т. 63, кн. 5. – С. 194–198 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу». – С. 323–327 ; Михайло Коцюбинський і український модернізм ХХ століття : зб. наук. пр. / редкол.: І. Руснак, О. Баган, М. Васьків та ін. ; ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2015. – Вип. 4. – С. 348–353.

282. Бакалець, О. Творчі зв'язки М. Коцюбинського та М. Грушевського : (до 100-річчя з дня смерті та 150-річчя від дня народж. М. М. Коцюбинського) / О. Бакалець // Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства : (за письм. та скарб. джерелами) : [зб. ст.] / О. А. Бакалець ; рец.: О. А. Коляструк, В. І. Абакумова, Г. М. Голиш. – Львів, 2006, 2015. – 232 с. – С. 212–217.

283. Горинь, В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського / В. Горинь // Укр. історик. – 2002. – № 1–4. – С. 152–155, 436.

284. Гісцова, Л. Листи М. Коцюбинського до М. Грушевського / Л. Гісцова // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. 224. – С. 228–294.

285. Дудко, В. Фрагменти епістолярного діалогу : (Листи М. М. Коцюбинського до М. С. Грушевського) / В. Дудко // Дніпро. – 1989. – № 9. – С. 122.

286. Спогади про Михайла Коцюбинського : [збірник]. – 2-ге вид., допов. / упоряд., післямова та прим. М. М. Потупейка. – Київ : Дніпро, 1989. – 278 с. – Зі змісту: [М. Коцюбинський і М. Грушевський]. – С. 83, 86, 127, 210, 226, 239, 246, 250, 258, 266.

М. С. Грушевський і О. Лотоцький

287. Грушевский, М. [Рец. на кн.: Лотоцкий, А. На повороте (Санкт-Петербург, 1907)] / М. Грушевский // Зап. НТШ. – Львів, 1907. – Т. 79, кн. 5. – С. 224–225.

288. Грушевский, М. [Рец. на кн.: Лотоцкий, А. Демократическая литература: (Сто лет развития новой укр. лит.)]

/ М. Грушевський // [Русская мысль. – 1907. – Т. 5. – С. 1–25] ;
Літ.-наук. вісн. – Київ ; Львів, 1908. – Т. 41, кн. 1. – С. 238 ;
Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 :
Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-кри-
тич. пр. (1883–1931), «По світу». – С. 305, 653–654.

289. Лотоцький, О. На від'їзді : [М. С. Грушевський у контексті] / О. Лотоцький // Нова громада (Київ). – 1906. – № 7. – С. 23–25.

290. Белоусенко, А. (Лотоцкий А.). На общественном посту. М. С. Грушевский как общественный деятель : биограф. отдел. лица / А. Белоусенко (А. Лотоцкий) // Укр. жизнь. – 1916. – № 12. – С. 17–29 : портр.

291. Лотоцький, О. Діяльність Михайла Грушевського / О. Лотоцький // Діло. – 1934. – 29 листоп.–1 груд. – С. 18.

292. Лотоцький, О. Сторінки минулого : [в змісті йдеться про М. Грушевського] / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 320 с.

293. Антонович, М. О. Кониський і М. Грушевський : [зокрема про М. Грушевського і О. Лотоцького] / Марко Антонович // Укр. історик. – 1984. – № 1–4. – С. 81–84.

294. Дудко, О. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського [кінець ХІХ ст.] / О. Дудко // Іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 92–96.

М. С. Грушевський і Д. Маркович

295. Вільчинська, О. Перший кооператор і соратник Грушевського має маєток у Вінниці на Старому місті:

у Вінниц. кооператив. ін-ті відбулися читання до 90-річчя пам'яті видат. громад.-політич. діяча Дмитра Марковича / Ольга Вільчинська // Поділ. порадиця. – 2011. – 12 січ. – С. 5 : кольор. фот.

М. С. Грушевський і К. Михальчук

296. Грушевський, М. С. Константин Михальчук : [історик, етнограф, громад. діяч, уродж. Козятин. р-ну] : [некролог] / М. С. Грушевський // Україна (Київ). – 1914. – Кн. 2. – С. 5–6 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 8 : Історичні студії та розвідки (1906–1916). – С. 587–549.

297. Грушевський, М. С. Раз добром налите серце : [некролог на смерть К. Михальчука] / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2005. – Т. 3 : Серія : «Суспільно-політичні твори (1907 – берез. 1917)». – С. 204–205. – Комент. – С. 611–615.

М. С. Грушевський і Н. Молчановський

298. Грушевський, М. С. Пам'яті Никандра Молчановського : [укр. історик, громад. діяч, дослідник історії Поділля до поч. XV ст.] / М. С. Грушевський // Зап. НТШ. – Львів, 1907. – Т. 75, кн. 1. – С. 5–13 ; Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 8 : Історичні студії та розвідки (1906–1916). – С. 543–549.

299. М[олчановский], Н. [Рец. на кн.: Грушевский, М. Барское староство] / Н. Молчановский // Киев. старина. – 1895. – Март. – С. 103–112.

300. М[олчановський], Н. [Рец. на кн.: Грушевський, М. Виїмки з жерел...] / Н. Молчановський // Киев. старина. – 1895. – Дек. – С. 122–123.

М. С. Грушевський і П. Ніщинський

301. Грушевський, М. Вступне слово видавництва / М. Грушевський // Гомерова «Одіссея» / Гомер ; гекзамером на мову українсько-руську перевіршував Петро Байда [П. Ніщинський]. – Львів, 1889 [на обкл. 1890] // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу». – С. 475–483.

М. С. Грушевський і С. Руданський

302. Грушевський, М. Вступне слово видавництва / М. Грушевський // Гомерова «Одіссея» / Гомер ; гекзамером на мову українсько-руську перевіршував Петро Байда [П. Ніщинський]. – Львів, 1889 [на обкл. 1890] // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2008. – Т. 11 : Серія : «Літературно-критичні та художні твори» : літ.-критич. пр. (1883–1931), «По світу». – Зі змісту: [Про пер. С. Руданським «Одіссеї» Гомера]. – С. 475, 696.

М. С. Грушевський і О. Саліковський

303. Саліковський, О. Про одну ненаписану книжку : [обговорення М. С. Грушевським і М. Горьким проекту зб. про духов. життя України й Росії у 1917–1918 рр.] / О. Саліковський // Календар «Дніпро». – Львів, 1925.

М. С. Грушевський і Ю. Сіцинський

304. Баженов, Л. В. Михайло Грушевський і Євтим Сіцинський : (з історії взаємин на ниві дослідж. Поділля) / Л. В. Баженов // Історія України : маловідомі імена, події, факти. – Київ, 1996. – С. 69–76.

305. Баженов, Л. В. Юхим Сіцинський і Михайло Грушевський [Електронний ресурс] : (з історії взаємин на ґрунті дослідж. Поділля) / Л. В. Баженов // Національний природний парк «Подільські Товтри» : офіц. сайт. – Режим доступу: www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/sicinskyi_i_grushevski.html (дата звернення: 26.11.2015), вільний. – Назва з екрана.

306. Листи Ю. Й. Сіцинського до М. С. Грушевського [Електронний ресурс] // Читиво : електрон. б-ка. – Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/.../Lysty_YuY_Sitsinskoho_do_MS_Hrushevskoh.. (дата звернення: 26.03.2016), вільний. – Назва з екрана.

307. Логвина, В. Л. М. С. Грушевський, Є. Й. Сіцинський та В. Ю. Січинський: перехрестя долі / В. Л. Логвина // Освіта, наука і культура. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3. – С. 178–183.

308. Сергійчук, С. Л. М. С. Грушевський та Ю. Й. Сіцинський / С. Л. Сергійчук // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 37–38.

М. С. Грушевський і А. Станевич

309. Завальнюк, К. Маловідомий кореспондент М. Грушевського : [А. Станевич, помічник адвоката, громад.-політ. і культур. діяч поч. ХХ ст., м. Вінниця] / Костянтин Завальнюк // Поділ. зоря. – 2006. – 30 листоп. – С. 10.

310. Завальнюк, К. Маловідомий кореспондент М. Грушевського : [А. Станевич] / Костянтин Завальнюк, Тетяна Стецюк // Бар. Барська земля – кризь призму століть : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. 17 трав. 2008, м. Бар / М-во освіти і науки України та [ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 243–249.

М. С. Грушевський і Л. Старицька-Черняхівська

311. Заруба, В. Мов ружа дивна, запашна: риси до портр. Л. Старицької-Черняхівської : [стосунки з М. С. Грушевським] / В. Заруба // Культура і життя. – 1990. – 2 верес. – С. 6.

М. С. Грушевський і П. Тутківський

312. Грушевський, М. Велика утрата : пам'яті акад. П. А. Тутківського / М. Грушевський // Україна. – 1930. – № 7–8. – С. 3–7.

313. До ювілею академіка Грушевського: [інформація акад. П. Тутківського [П. Тутковського] на пленумі ювіл. ком. 16 верес. 1926 р.] // Тризуб (Париж). – 1926. – 10 жовт. – С. 27.

5. Грушевськіана вінницьких науковців

314. Бакалець, О. А. Грошова політика Центральної Ради на чолі з М. Грушевським у 1917–1918 рр. / О. А. Бакалець // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 85–93. – Бібліогр. в кінці ст.

315. Бакалець, О. А. Грошова політика Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським у 1917–1918 рр. : (до 145-ї річниці від дня народж. М. Грушевського та 15-ї річниці запровадження в незалеж. Україні нац. валюти – гривні) / О. А. Бакалець // Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства : (за письм. та скарб. джерелами) : [зб. ст.] / О. А. Бакалець ; рец.: О. А. Коляструк, В. І. Абакумова, Г. М. Голиш. – Львів, 2015. – С. 163–168.

316. Білик, С. Михайло Грушевський і витоки української державності / Сергій Білик // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 229–234. – Бібліогр. в кінці ст.

317. Білоус, Л. Історичні праці М. С. Грушевського – найвище досягнення народницької історіографії / Людмила Білоус // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 17–19. – Бібліогр. в кінці ст.

318. Біншовська, Л. Еволюція поглядів М. Грушевського на оцінку Переяславсько-Московської угоди 1654 р. / Людмила Біншовська // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 59–62.

319. Воловик, В. П. Михайло Грушевський – видатний краєзнавець Поділля / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 26–27.

320. Воловик, В. П. Учень М. С. Грушевського – І. П. Крип'якевич / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 33–36.

321. Вороліс, М. Г. М. С. Грушевський і органи ДПУ-НКВС / М. Г. Вороліс // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 29–31.

322. Галузінська, Т. В. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – це дума про долю України / Т. В. Галузінська // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН

України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 153–157. – Бібліогр. в кінці ст.

323. Гальчак, С. Роль українських письменників та інших представників вітчизняної інтелігенції в зародженні краєзнавства на Східному Поділлі [зокрема М. С. Грушевського] / С. Гальчак, Н. Гальчак // Літературне краєзнавство Поділля в системі сучасної освіти: стан, проблеми, перспективи : (матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Вінниця, 22 берез. 2011 р.) : до 100-річ. ювілею ВДПУ ім. М. Коцюбинського / голов. ред. О. М. Куцевол. – Вінниця, 2011. – С. 66–74. – Бібліогр. в кінці ст.

324. Григорчук, П. Львівський період в житті і науковій діяльності М. С. Грушевського / Петро Григорчук, Наталя Кузьмінець // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 62–65. – Бібліогр. в кінці ст.

325. Григорчук, П. С. М. С. Грушевський – історик і державний діяч / П. С. Григорчук, О. Г. Лойко, І. В. Мазило // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 3–6.

326. Григорчук, П. С. Михайло Грушевський і національне питання / П. С. Григорчук // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 7–9.

327. Гуменюк, І. Г. Історія без міфів : [про М. С. Грушевського] / І. Г. Гуменюк // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 23–26. – Бібліогр. в кінці ст.

328. Демченко, О. П. М. С. Грушевський про роль національної школи у духовному відродженні українського народу / О. П. Демченко // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 93–98. – Бібліогр. в кінці ст.

329. Дяченко, Г. П. Михайло Грушевський про історичне значення рідної мови як основи навчання і просвітництва в Україні / Г. П. Дяченко // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 157–158. – Бібліогр. в кінці ст.

330. Дяченко, Г. Художня спадщина поборника української духовності Михайла Грушевського / Г. Дяченко // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 83–85. – Бібліогр. в кінці ст.

331. Заєць, І. І. М. С. Грушевський про трипільську культуру / І. І. Заєць // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського

і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 13–14.

332. Зінько, О. В. Михайло Грушевський та проблеми етногенезу українського народу / О. В. Зінько, Ю. А. Зінько // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 41–43.

333. Зінько, Ю. А. Становлення грушевськознавства як науки : корот. історіогр. огляд / Ю. А. Зінько, І. М. Романюк // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 195–199. – Бібліогр. в кінці ст.

334. Йолтуховський, М. П. Михайло Грушевський – духовний вождь України / М. П. Йолтуховський // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 35–38. – Бібліогр. в кінці ст. ; Вінниччина. – 1996. – 28 верес.

335. Казьмірова, Г. Дослідження творчої спадщини М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.) / Галина Казьмірова // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 158–162. – Бібліогр. в кінці ст.

336. Казьмірова, Г. Кореспонденція М. С. Грушевського у дзеркалі справи-формуляра / Галина Казьмірова // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 176–180.

337. Калитко, С. Л. Радянський період життя та діяльності Михайла Грушевського в дослідженнях Ю. Шаповала, В. Пристайка, І. Гирича / С. Л. Калитко, П. Л. Ханенко // Наук. зап. Серія : Історія / Вінниц. ДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 57–62.

338. Каюмов, М. Погляди М. Грушевського на українську історію та мову / Марат Каюмов // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 91–93.

339. Кілівнік, Т. Багатотомна праця «Історія України-Руси» відомого історика М. С. Грушевського – важливе джерело для вивчення України / Тетяна Кілівнік // Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 290–306.

340. Ковальчук, Т. В. Михайло Грушевський та державотворення / Т. В. Ковальчук // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 98–102. – Бібліогр. в кінці ст.

341. Ковальчук, Т. Михайло Грушевський на тлі епохи / Тетяна Ковальчук, Андрій Гундиртайло // Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 71–75. – Бібліогр. в кінці ст.

342. Ковальчук, Т. Михайло Грушевський та державотворення / Тетяна Ковальчук // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 141–146. – Бібліогр. в кінці ст.

343. Ковальчук, Т. Михайло Грушевський – фундатор української державності та вчений-історик / Тетяна Ковальчук, Альона Жердецька // Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 68–71.

344. Коляструк, О. А. Ставлення Грушевського до радянської влади у 1920-ті рр. / О. А. Коляструк // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 102–106. – Бібліогр. в кінці ст.

345. Коляструк, О. Діяльність М. Грушевського по підтримці інтелігенції України в умовах голоду 1920-х рр. / О. Коляструк // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц.

облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 125–134. – Бібліогр. в кінці ст.

346. Комісарчук, М. Михайло Грушевський і сьогодні / Микола Комісарчук // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 105–112. – Бібліогр. в кінці ст.

347. Кравець, М. М. Значення праць М. С. Грушевського для вивчення історії Поділля / М. М. Кравець // Тези доп. 10-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф. – Вінниця, 1991. – С. 3–5.

348. Кравець, М. М. Проблемні питання політичної історії України XVI–XVII ст. в оцінці М. Грушевського / М. М. Кравець // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 10–13.

349. Кравець, М. М. Холмщина – батьківщина М. С. Грушевського / М. М. Кравець // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 38–40.

350. Криворучко, О. І. Село-центризм як одна з характеристик наукової та політичної діяльності М. С. Грушевського / О. І. Криворучко // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушев-

ського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 43–45.

351. Кришталь, З. Н. Особливості індивідуального стилю М. С. Грушевського / З. Н. Кришталь // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 162–164. – Бібліогр. в кінці ст.

352. Кушнір, Т. Літературознавча спадщина М. Грушевського / Тетяна Кушнір // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 164–169. – Бібліогр. в кінці ст.

353. Лациба, В. Універсал як форма українського державотворення / Валерій Лациба // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 120–125. – Бібліогр. в кінці ст.

354. Лебединська, Т. М. Публіцистична та редакційно-видавнича діяльність М. С. Грушевського / Т. М. Лебединська // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 169–171. – Бібліогр. в кінці ст.

355. Лемпій, О. В. Політико-правові конституційні погляди Михайла Грушевського / О. В. Лемпій // Історична

та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 106–111. – Бібліогр. в кінці ст.

356. Лемпій, О. Теоретичні погляди на державу Михайла Грушевського та його концепція держави в Україні / Олег Лемпій // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 146–153. – Бібліогр. в кінці ст.

357. Лисий, А. К. Радянські енциклопедії про М. С. Грушевського / А. К. Лисий // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 45–47.

358. Лихогляд, М. Ф. Концепція окремішності української історії в перших наукових працях Михайла Сергійовича Грушевського / М. Ф. Лихогляд // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 15–17.

359. Лойко, О. Г. Деякі питання історії Подільського краю на сторінках книги М. Грушевського «Барское староство, ист. очерки (XV–XVIII ст.)» / О. Г. Лойко // М. Грушевський – український вчений, державний діяч, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф. – Тернопіль, 1996.

360. Лойко, О. Г. До питання становлення М. С. Грушевського як історика / О. Г. Лойко // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 20–21.

361. Лойко, О. Г. М. Грушевський – видатний історик, політичний, державний та громадський діяч України / О. Г. Лойко // Тези доп. 16-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф., 11 лют. 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 6–8.

362. Мазур, В. М. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії / В. М. Мазур // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права Вінниц. ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. 6. – С. 20–22.

363. Мельников, Д. Молодь у творчості М. Грушевського / Дмитро Мельников // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 73–75.

364. Мельничук, І. Михайло Грушевський та його періодизація історії українського козацтва / Ігор Мельничук // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 75–78. – Бібліогр. в кінці ст.

365. Мельничук, І. П. М. С. Грушевський як дослідник історії козащини України / І. П. Мельничук, Л. С. Мельничук // Україна на шляху до свободи і незалежності : до

130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 17–19.

366. Міщук, Я. Методологічні погляди Михайла Грушевського на українську історію / Яна Міщук, Людмила Шевчук // Бар. Барська земля – кризь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 249–252.

367. Мороз, М. Проблеми культурно-національного відродження України XIX – початку XX століття в поглядах Михайла Грушевського / Марія Мороз, Ірина Харитонова // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 85–91. – Бібліогр. в кінці ст. ; Бар. Барська земля – кризь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – С. 259–265. – Бібліогр. в кінці ст.

368. Мороз, М. Філософсько-соціологічні погляди Михайла Грушевського / Марія Мороз // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 42–47. – Бібліогр. в кінці ст. ; Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 75–86. – Бібліогр. в кінці ст.

369. Муляр, О. А. М. С. Грушевський – фундатор української державності / О. А. Муляр // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 112–115.

370. Петренко, О. Останні роки його [М. Грушевського] життя / О. Петренко // Вінниц. газ. – 1996. – 28 верес.

371. Придиус, О. Погляд Грушевського на період Хмельниччини в історії України / Олександр Придиус // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 93–97. – Бібліогр. в кінці ст.

372. Радіонов, М. 145-та річниця від дня народження Михайла Грушевського / Микола Радіонов // Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 5–8.

373. Рижа, В. Економічна політика Центральної Ради на чолі з М. С. Грушевським / Вікторія Рижа // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 121–123. – Бібліогр. в кінці ст.

374. Романюк, Б. Життєвий шлях Грушевського / Богдан Романюк // Грушевський М. С. – державотворець,

громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 218–220. – Бібліогр. в кінці ст.

375. Романюк, І. М. До питання діяльності М. С. Грушевського у Науковому товаристві ім. Тараса Шевченка / І. М. Романюк // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 21–23.

376. Стащенко, Н. Рання творчість М. Грушевського / Наталія Стащенко // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 171–173.

377. Стебельська, А. Київське проповідництво XI–XII століть в оцінці Михайла Грушевського / Аріядна Стебельська // Зб. наук. пр. Канад. НТШ. – Торонто, 1993. – С. 44–58.

378. Сторожук, А. Сім'я Грушевських і фольклор як багатівіковий конденсат історії української нації / Антоніна Сторожук // Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 45–58.

379. Страшний, В. Над Поділлям дух Грушевського витає / Василь Страшний // Грушевський М. С. – державо-

творець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали ІІ Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 208–215.

380. Струкевич, О. М. С. Грушевський про національну самосвідомість козацької старшини у XVIII ст. / Олексій Струкевич // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали ІІ Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 215–218. – Бібліогр. в кінці ст.

381. Ткачук, М. В. Деякі аспекти із біографії Михайла Сергійовича Грушевського / М. В. Ткачук // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 238–242. – Бібліогр. в кінці ст.

382. Тростогон, А. М. Оцінка діяльності М. С. Грушевського в радянські часи / А. М. Тростогон // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 31–32.

383. Федик, Т. А. Непересічна сторінка могутнього обдарування Михайла Грушевського – талант белетриста / Т. А. Федик // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 173–175. – Бібліогр. в кінці ст.

384. Філіпова, О. М. Грушевський в роки Першої світової війни / О. Філіпова // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали ІІ Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 155–168. – Бібліогр. в кінці ст.

385. Харитонова, І. Супільно-політичні погляди та наукові праці М. С. Грушевського / Ірина Харитонова // Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 87–95. – Бібліогр. в кінці ст.

386. Чумак, І. М. С. Грушевський як пам'яткознавець української історії / Ірина Чумак // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали ІІ Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. облдержадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006. – С. 97–99. – Бібліогр. в кінці ст.

387. Шилін, Ю. О. Матеріали до реконструкції бібліотеки Сергія Федоровича та Михайла Сергійовича Грушевських / Ю. О. Шилін // Подільський книжник : альманах / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2013. – Вип. 5 (2012 р.). – С. 57–66.

388. Яременко, О. І. Михайло Грушевський під час державного перевороту 29 квітня 1918 р. / О. І. Яременко // Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці незалежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – С. 23–25.

6. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського на Вінниччині

389. Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 63/2015 // Президент України Петро Порошенко : офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/632015-18421> (дата звернення: 26.01.2016), вільний. – Назва з екрана.

390. Лучко, А. Презентуємо і вшановуємо : [про захід у Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва з нагоди репр. вид. кн. «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» (Львів, 1996) і 130-річчя від дня народж. її автора М. С. Грушевського] / Андрій Лучко // Вінниц. газ. – 1996. – 26 верес.

391. Кароєва, Л. Увічнимо пам'ять про Грушевського : [дир. обл. краєзнав. музею про об'єкти в с. Сестринівка Козятин. р-ну, пов'язані з життям М. Грушевського] / Людмила Кароєва // Подолія. – 1998. – 1 груд.

392. Гончаренко, П. Грушевський повернувся у Сестринівку тихо і скромно : [про відзначення в Козятин. р-ні 135-річчя від дня народж. М. С. Грушевського] / П. Гончаренко // Вінниц. газ. – 2001. – 17 серп.

393. Шевчук, Г. Земля, до якої линув душею Михайло Грушевський : [вшанування пам'яті М. Грушевського на землі його предків, зокрема на Вінниччині] / Г. Шевчук // Уряд. кур'єр. – 2001. – 29 верес. – С. 8.

394. Страшний, В. Зустрічала Сестринівка гостей : [до 135-річчя від дня народж. М. С. Грушевського] / В. Страшний // Вінниччина. – 2001. – 23 жовт.

395. Бакалець, О. Михайло Грушевський – найвидатніша постать української історії : [вшанування пам'яті Михайла Грушевського громадою м. Бар] / О. Бакалець // Поділ. край. – 2005. – 20 верес.

396. Волошина, О. Роль сучасної бібліотеки у популяризації життя та творчості Михайла Грушевського / Оксана Волошина // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – С. 206–207.

397. Шевчук, Г. Сестринівка – мала батьківщина : про увічнення пам'яті держ. діяча і вченого / Г. Шевчук // Шлях перемоги. – 2005. – 13 лип. – С. 15.

398. Пророк соборної України : [про відзначення в Томашпіль. РБ 140-ї річниці від дня народж. М. Грушевського] // Томашпіль. вісн. – 2006. – 27 верес. – С. 2.

399. Шуткевич, О. Вінниччина вшанувала пам'ять Грушевського : [до 140-річчя від дня його народж.] / О. Шуткевич // Вінниц. газ. – 2006. – 3 жовт. – С. 1.

400. Чернега, Н. Віддали шану славетному земляку : [М. С. Грушевському, відзначивши 140-річчя від дня його народж. біля пам'ятника у с. Сестринівка] / Н. Чернега // Вісн. Козятинщини. – 2006. – 6 жовт.

401. Ільченко, Н. Заручник мінливої доби : [про проведення Літин. район. б-кою чит. конф. у Селищан. СШ, присвяч. М. Грушевському] / Н. Ільченко // Літин. новини. – 2006. – 7 жовт. – С. 3.

402. Садовська, А. Великий літописець минувшини та творець нової України : [Вінниччина вшанувала М. Грушевського з нагоди 140-річчя від дня його народж.] / Альона Садовська // Освіта Вінниччини. – 2006. – 9 жовт. – С. 1, 4.

403. Висоцька, К. І. Наукова концепція і тематико-експозиційний план музею М. С. Грушевського в селі Сестринівка Козятинського району / К. І. Висоцька, П. В. Мельник // Музейн. вісн. Вінниччини : наук.-практ. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. – Вінниця. – 2008. – Вип. 3. – С. 3–37. – Зі змісту: [Розділ експозиції музею «Повернення із забуття»]. – С. 29–37.

404. Яковишина, А. Пам'ятаю, як заплуталася в бороді Грушевського : вишивальниця Любов Шаламай розповіла про роботу над портр. видат. українців, які поселилися у неї вдома, зокрема М. Грушевського / Анастасія Яковишина // Поділ. порадиця. – 2013. – 29 трав. – С. 5 : кольор. фот.

405. Вінниччина відзначатиме 150-ту річницю першого Президента України [Електронний ресурс] // 20 хвилин : сайт новин. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/vinnichchina-vidznachatime-150-tu-richnicyu-pershogho-prezidenta-ukray-10435324.html> (дата звернення: 26.03.2016), вільний. – Назва з екрана.

6.1. Наукові конференції, історико-краєзнавчі читання

406. Україна на шляху до свободи і незалежності : до 130-річчя від дня народж. М. Грушевського і 5-ї річниці не-

залежності України : матеріали наук. конф. викл. та студентів іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ін-т. – Вінниця, 1996. – 52 с.

407. Бабій, В. Сестринівка зустрічала гостей : [про наук.-теорет. конф. в Козятин. р-ні до 135-річчя від дня народж. М. Грушевського] / В. Бабій // Подолія. – 2001. – 16 жовт.

408. Чорна, М. «Жити, бути, творити, світити вільною душею...» : [у Бар. гуманітар.-пед. коледжі відбулася наук.-практ. конф., присвяч. 139-й річниці від дня народж. М. Грушевського] / М. Чорна // Поділ. край. – 2005. – 8 жовт.

409. Комісарчук, М. Х. Не заросте до нього стежка пам'яті : [про Міжрегіон. наук.-практ. конф., присвяч. 139-й річниці від дня народж. М. С. Грушевського та 20-річчю Бар. гуманітар.-пед. коледжу його імені] : [бесіда з дир. Бар. гуманітар.-пед. коледжу ім. М. С. Грушевського М. Х. Комісарчуком] / М. Х. Комісарчук ; записав В. Страшний // Вінниччина. – 2005. – 18 жовт. : фот.

410. Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського : матеріали Міжрегіон. наук.-практ. конф., 29 верес. 2005 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Бар, 2005. – 246 с.

411. Сегеда, Ю. Ювілей та наукове осмислення спадщини Грушевського : [про II Регіон. наук.-практ. конф., присвяч. 140-й річниці від дня народж. М. Грушевського] / Юрій Сегеда // Вінниччина. – 2006. – 29 верес.

412. Меснянкін, Є. Михайлові Грушевському присвячена : [про наук. конф. «Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист», що відбулася

в Бар. гуманітар.-пед. коледжі] / Є. Меснянкін // Барчани. – 2006. – 30 верес. – С. 5.

413. Бакалець, О. А. Міжрегіональна науково-практична конференція «Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського», 29 верес. 2005 р., м. Бар / О. А. Бакалець // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 235–236.

414. Гуцал, Т. Вшанували українського державотворця : [наук. конф. в Бар. гуманітар.-пед. коледжі «М. Грушевський та Поділля» до 140-річчя від дня його народж.] / Т. Гуцал // Поділ. край. – 2006. – 3 жовт.

415. Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист : матеріали II Регіон. наук.-практ. конф., 28 верес. 2006 р., м. Вінниця / Вінниц. обл. держадмін. [та ін.] ; відп. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця : Кн.-Вега, 2006. – 229 с.

416. Бакалець, О. А. III Міжрегіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Постать Михайла Грушевського в українській історії» : [пройшла на базі Бар. гуманітар.-пед. коледжу ім. М. Грушевського] / О. А. Бакалець // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 198–200.

417. Бар. Барська земля – крізь призму століть : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / М-во освіти і науки України [та ін.] ; наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Бар, 2008. – 448 с. : іл.

418. Бакалець, О. А. I Міжнародна історико-краєзнавча науково-практична конференція «Бар. Барська земля – крізь призму століть», 17 трав. 2008 р., м. Бар / О. А. Бакалець // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1. – С. 234–235.

419. Фаворський, А. Приурочили Грушевському : [в Бар. гуманітар.-пед. коледжі ім. М. Грушевського відбулася наук. конф., присвяч. М. Грушевському] / А. Фаворський // Барчани. – 2011. – 30 верес. – С. 2 : іл.

420. Харитонова, І. «Він дав своєму народові історичну метрику» : у с. Сестринівка Козятин. р-ну пройшли наук. історико-краєзнав. читання «Михайло Грушевський на тлі епохи», присвяч. 145-й річниці від дня його народж. / Ірина Харитонова, Віктор Зеленюк // Вінниччина. – 2011. – 19 жовт. – С. 11 : фот.

421. Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – 96 с.

422. Ніколаєва, Д. У Барі відбулася конференція, приурочена до 520-річчя від дня народження Бони Сфорци та 120-річчя виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» / Дарія Ніколаєва // Барчани. – 2014. – 3 жовт. – С. 4 : іл.

423. Зеленюк, В. Міжнародна конференція в Бару : Бар знову став місцем зустрічі науковців і краєзнавців, які прибули сюди на III Міжнар. наук.-практ. конф. «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)» / Віктор Зеленюк // Вінниччина. – 2014. – 8 жовт. – С. 3.

424. Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали III Міжнар. наук.-

практ. конф., присвяч. 520-річчю від дня народж. Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», 25–27 верес. 2014 р., м. Бар / М-во регіон. розвитку буд-ва та житл.-комун. госп-ва України [та ін.] ; редкол.: М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Київ ; Бар; Вінниця, 2014. – 346 с. : іл.

6.2. Музеї, музейні кімнати

425. Страшний, В. Знає світ Сестринівку : [про подарунок Міжнар. фонду М. Грушевського шк. краєзнав. музею с. Сестринівка Козятин. р-ну] / В. Страшний // Вінниччина. – 1997. – 25 лип.

426. Рекрут, Я. Всім миром видамо «Історію України-Руси» : [Дар Міжнар. фонду М. Грушевського краєзнав. музею Сестринів. шк. Козятин. р-ну] / Я. Рекрут // Робітн. газ. – 1997. – 7 серп.

427. Мізяківський, О. Чи треба відновлювати хату діда Михайла Грушевського? : [в с. Сестринівка Козятин. р-ну] / О. Мізяківський // Армія України. – 1999. – 16 січ. – С. 6.

428. «Я любив Сестринівку незвичайно...» [запропоновано внести до Держ. реєстру іст.-меморіал. об'єктів будинок діда М. Грушевського в с. Сестринівка Козятин. р-ну] // Голос України. – 1999. – 20 січ. – С. 12.

429. Шевчук, Г. Земля, до якої линув душею Михайло Грушевський : [проблеми облаштування у Сестринівці його меморіал. музею-садиби] / Г. Шевчук // Уряд. кур'єр. – 2001. – 29 верес. – С. 8.

430. Скрипник, В. «Сестринівку любив я незвичайно» : [про відновлення будинку родини М. Грушевського в с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Віктор Скрипник // Голос України. – 2005. – 5 листоп. – С. 9.

431. Левчук, Л. Г. Грушевського Михайла Народний музей : [в с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Л. Г. Левчук // Енциклопедія сучас. України (ЕСУ). – Київ, 2006. – Т. 6 : Го-Гю. – С. 562 : фот. – Електрон. версія. – Режим доступу: esu.com.ua/search_articles.php?id=32122 (дата звернення : 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

432. Зонова, І. Хату діда Грушевського в Сестринівці включають у туристичні міжнародні маршрути / Ірина Зонова // 33-й канал. – 2006. – 29 берез. – С. 8.

433. Відзначення ювілеїв : [про відкриття музею у с. Сестринівка до 140-річчя від дня народж. М. Грушевського] // Громада. – 2006. – 5 серп. – С. 2.

434. Шевчук, Г. Сестринівка чекає обіцяного, Леоніде Макаровичу! : [про реставрацію старого будинку сім'ї Грушевських у с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Галина Шевчук // Голос України. – 2006. – 18 серп. – С. 10.

435. Святкуємо разом : [про відкриття музею М. Грушевського у с. Сестринівка на Козятинщині] // Вісн. Козятинщини. – 2006. – 29 верес.

436. Сливка, Є. Подільська дідизна Михайла Грушевського : [Будинок-музей М. Грушевського відкрито у с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Євген Сливка // Подолія. – 2006. – 3 жовт.

437. Малиновская, Т. В селе Сестриновка на Винничине відкрили музей першого Президента України Михайла Грушевського / Т. Малиновская // Факты. – 2006. – 1 окт. – С. 27.

438. Червінчук, І. У Сестринівці відкрили музей першого Президента України Михайла Грушевського / Інна Червінчук // 33-й канал. – 2006. – 4 жовт. – С. 4. – Електрон. версія. – Режим доступу: old.33kanal.com/2006/06-41-10.php (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

439. Охряченко, А. Відкрили музей Президента : [у с. Сестринівка на Козятинщині 29 верес. 2006 р. на честь 140-ї річниці від дня народж. М. С. Грушевського] / А. Охряченко // RIA Козятин. – 2006. – 5 жовт. – С. 12.

440. Грушевський повернувся : [у с. Сестринівка на Козятинщині відкрили музей М. Грушевського] // Вінниччина. – 2006. – 6 жовт. – С. 1.

441. Добринська, Л. Як перший Президент України Михайло Грушевський через 140 років після свого народження допоміг жителям Сестринівки : [про музей М. Грушевського] / Любов Добринська // Місто. – 2006. – 6 жовт. – С. 9.

442. Музей Грушевського на Поділлі : [с. Сестринівка Козятин. р-ну] // Музеї України. – 2006. – № 5. – С. 22.

443. Висоцька, К. І. Наукова концепція і тематико-експозиційний план музею М. С. Грушевського в селі Сестринівка Козятинського району / К. І. Висоцька, П. В. Мельник // Музейн. вісн. Вінниччини : наук.-практ. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. – Вінниця. – 2008. – Вип. 3. – С. 3–37. – Зі змісту: [Розділи експозиції музею]:

Розділ 1 : Сестринівка – мала Батьківщина Михайла Грушевського. – С. 6–9;

Розділ 2 : Родина Оппокових. – С. 10–14;

Розділ 3 : Священик Захарій Іоаннович Оппоков. – С. 14–18;

Розділ 4 : Родина Сергія Федоровича та Глафіри Захаріївни Грушевських. – С. 18–22;

Розділ 5 : Великий Українець. – С. 22–29;

Розділ 6 : Повернення із забуття. – С. 29–37.

444. Страшний, В. Не заросте сюди народна стежка : [відкриття та діяльність музею Михайла Грушевського у с. Сестринівка Козятин. р-ну] / Василь Страшний // Вінниччина. – 2008. – 11 черв. – С. 3 : фот.

445. Мельник, О. Музейно-виставкова зала Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського : [про експозицію музею «Михайло Грушевський і Поділля» та наповнення її розділів] / Оксана Мельник // Михайло Грушевський на тлі епохи : матеріали наук. історико-краєзнав. читань, 7 жовт. 2011 р., с. Сестринівка, Козятин. р-ну / Історико-меморіал. музей М. Грушевського (Київ) [та ін.]. – Бар ; Сестринівка, 2012. – С. 65–68.

446. Музей М. Грушевського [Електронний ресурс] // Козятинська центральна районна бібліотека : [офіц. веб-сайт]. – Режим доступу: koziatyn-crb.vn.sch.in.ua/podii_masovi.../muzej_m_grushevsjkogo/ (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

6.3. Пам'ятники, пам'ятні знаки

447. Сестринівка віддає шану першому Президенту України : [про відкриття меморіал. дошки і кімнати-музею

М. Грушевського в шк. с. Сестринівка Козятин. р-ну] // Вінниччина. – 1996. – 1 жовт.

448. Василенко, В. Повернення Михайла Грушевського : [відкриття пам'ят. знаку в с. Сестринівка Козятин. р-ну] / В. Василенко // Подолія. – 2001. – 25 лип. : фот.

449. Корольов, М. Свято в Сестринівці : [відкриття пам'ят. Стели на честь М. Грушевського] / М. Корольов // Вісн. Козятинщини. – 2001. – 28 лип.

450. Скрипник, В. «Я любив Сестринівку незвичайно...» : [у селі відкрито пам'ят. знак, який засвідчує перебування тут М. Грушевського] / В. Скрипник // Голос України. – 2001. – 14 серп. – С. 7.

451. Скрипник, В. Грушевський постав на майдані : [у Барі відкрито пам'ятник М. Грушевському, автор – скульптор М. Площанський, верес., 2001 р.] / В. Скрипник // Голос України. – 2001. – 20 верес. – С. 16.

452. Страшний, В. Постав і над Козятином Грушевський : [відкрито пам'ятник М. Грушевському, автор – скульптор В. Зноба, жовт., 2004 р.] / Василь Страшний // Вінниччина. – 2004. – 9 жовт. – С. 6. : фот. – (Спец. вип. газ. «Хочу все знати»).

453. Вільчинська, З. Наш земляк М. Грушевський / Зоя Вільчинська // Наша історія. Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / Зоя Вільчинська. – Вінниця, 2013. – С. 285–289 : фот. – Зі змісту: [З історії буд-ва пам'ятника М. Грушевському в м. Козятин]. – С. 287–289.

6.4. Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. М. Грушевського

454. Про присвоєння Барському педагогічному училищу імені Михайла Грушевського : Розпорядж. Кабінету Міністрів України від 25 груд. 2002 р. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 1. – С. 114.

455. Подолян, А. Барське педучилище носить ім'я Михайла Грушевського / А. Подолян // Подоля. – 2003. – 17 січ. – (Спец. вип. газ. «П'ятниця»).

456. Нікітіна, С. Педучилищу – ім'я М. Грушевського : [Бар. педучилище носитиме ім'я М. Грушевського] / С. Нікітіна // Поділ. край. – 2003. – 18 січ.

457. Навроцький, С. Тут жив і працював великий Грушевський : [про присвоєння Бар. педучилищу імені Михайла Грушевського та його зв'язок з нашим краєм] / С. Навроцький // Вінниц. відом. – 2003. – 29 січ. – С. 2.

458. Василько, І. Барське педучилище носитиме ім'я Грушевського / І. Василько // 33-й канал. – 2003. – 29 січ.

459. Гуцал, Т. З ім'ям великого українця : [про Бар. гуманітар.-пед. коледж ім. М. Грушевського] / Т. Гуцал // Поділ. край. – 2009. – 21 серп. – С. 4 : фот.

460. Савчук, П. Н. Коледж береже традиції й оновлюється : [інтерв'ю дир. Бар. гуманітар.-пед. коледжу ім. М. Грушевського] / П. Н. Савчук ; запис.: І. Кльоц, В. Шмигора // Барчани. – 2009. – 25 верес. – С. 3 : фот.

461. Маліновський, Ю. Про ліцей – ювілейно! : [урочистості з нагоди 10-річчя з дня заснування Обл. гуманітар. ліцею для обдаров. дітей з сіл. місцевості при Бар. гумані-

тар.-пед. коледжі ім. М. Грушевського] / Ю. Маліновський, Є. Меснянкін // Барчани. – 2011. – 25 берез. : фот. – С. 7.

462. З першим ювілеєм! : [Обл. гуманітар. ліцей при Бар. гуманітар.-пед. коледжі ім. М. Грушевського відсвяткував своє перше десятиліття] // Освіта Вінниччини. – 2011. – 31 берез. – С. 2.

463. Савчук, П. Н. Історія та сучасність Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені М. Грушевського / П. Н. Савчук // Наук. зап. Серія : Історія / Вінниц. ДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – Вип. 19. – С. 149–151.

464. Зелененька, І. Барський коледж приймав науковців : [про студент.-виклад. міжвузів. конф., присвяч. мові худож. творів на базі Бар. гуманітар.-пед. коледжу імені М. Грушевського] / Ірина Зелененька // Вінниччина. – 2011. – 28 груд. – С. 6 : фот.

465. Зелененька, І. Нова наукова традиція : [проведення II Всеукр. конф. «Мова твору в контексті проблем вивчення художньої літератури» в Бар. гуманітар.-пед. коледжі ім. М. Грушевського] / І. Зелененька // Барчани. – 2012. – 30 листоп. – С. 2 : іл.

466. Томанчук, О. З історії коледжу : [історія Бар. гуманітар.-пед. коледжу ім. М. Грушевського] / Олександр Томанчук // Поділ. край. – 2014. – 8, 15, 22 серп. : іл.

6.5. Вулиці, парки

467. Шаміс, Л. Коли дозрівають каштани : [про вул. М. Грушевського у Вінниці] / Л. Шаміс // Вінниц. газ. – 1995. – 16 верес.

468. Віцінська, Я. Вулиця Грушевського – політклуб просто неба : [м. Вінниця] / Яна Віцінська // 20 хвилин. – 2005. – 22 квіт. – С. 12.

469. Улица Грушевського : [та її визначні місця] // Афиша. – 2008. – № 7. – С. 16.

470. Чорна, Г. Європейські куточки Вінниці : одним із них може незабаром стати частина вулиці Грушевського від водонапірної вежі до вулиці архітектора Артинова / Галина Чорна // Вінниччина. – 2008. – 22 квіт. – С. 1.

471. Кароєва, Т. Одна з найдавніших вінницьких вулиць : [про історію вулиці Грушевського] / Т. Кароєва ; записала К. Новосад // Вінниц. газ. – 2013. – 15 берез. – С. 10 ; 22 берез. – С. 10.

472. [Новобудови на вулиці Грушевського у Вінниці] // Місто. – 2014. – 30 груд. – С. 3.

* * *

473. Волошенюк, І. Пам'яті Грушевського і Стуса : [про закладення дендрол. парків у селі Сестринівка Козятин. р-ну на батьківщині М. Грушевського та селі Рахнів-ка Гайсин. р-ну, де народився поет В. Стус] / І. Волошенюк // Сіл. вісті. – 2008. – 22 квіт. – С. 2.

474. Скрипник, В. Парк Грушевського закладено на Вінниччині : [у селі Сестринівка Козятин. р-ну] / Віктор Скрипник // Голос України. – 2008. – 18 квіт. – С. 6.

475. Лапін, О. На Вінниччині біля музею Михайла Грушевського заклали парк [Електронний ресурс] / О. Лапін // Укрінформ : [офіц. сайт]. – Режим доступу: <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=192213> (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

7. Довідково-бібліографічні матеріали

476. Академік Михайло Грушевський : матеріали до бібліографії, 1885–1996 / НАН України ; уклад. Б. Грановський. – Київ, 1999. – 330 с.

477. Баженов, Л. В. Грушевський Михайло Сергійович / Л. В. Баженов // Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 181–182 : Бібліогр.

478. Великий Українець : (до 140-ї річниці від дня народж. М. С. Грушевського) [Електронний ресурс] : [бібліогр. список] // Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.library.vn.ua/publications/2006/Grushevsk.html> (дата звернення: 26.06.2016), вільний. – Назва з екрана.

479. Верба, І. В. Грушевський Михайло Сергійович / І. В. Верба // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2004. – Т. 2 : Г–Д. – С. 232–235 : портр.

480. Верба, І. В. Грушевський Михайло Сергійович / І. В. Верба // Енциклопедія сучас. України (ЕСУ). – Київ, 2006. – Т. 6 : Го–Гю. – С. 557–560 : фот.

481. Грушевський Михайло Сергійович [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Грушевський_Михайло_Сергійович (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

482. Грушевський Михайло Сергійович // Провідники духовності в Україні : довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – Київ, 2003. – С. 30–32.

483. Грушевський М. С. // Юридична енциклопедія : у 6 т. – Київ, 1998. – Т. 1 : А–Г. – С. 653–654.

484. Лях, С. Р. Грушевський Михайло Сергійович / С. Р. Лях // Українське козацтво : мала енциклопедія. – Київ, 2002. – С. 117–118 : портр. – Бібліогр. в кінці ст.

485. Михайло Грушевський // Видатні постаті в історії України ХХ ст. : корот. біогр. нариси / авт. кол.: В. І. Гусев (кер.), О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька [та ін.]. – Київ, 2011. – С.105–107.

486. Михайло Сергійович Грушевський // Енциклопедія життя і творчості [Електронний ресурс] : веб-видання. – Режим доступу: <http://www.m-hrushevsky.name/uk/Bio.html> (дата звернення: 26.05.2016), вільний. – Назва з екрана.

487. Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік : біобібліографія (1885–2000 рр.) / уклад. Борис Грановський. – Київ, 2001. – 384 с. : портр.

488. Михаил Грушевский // Сто великих украинцев. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва ; Киев, 2002. – С. 363–372.

489. Михайло Грушевський (1866–1934) : перший Президент України, історик, літературознавець, письменник // Сто найвідоміших українців. – Київ, 2005. – С. 352–362 : портр.

490. Михайло Сергійович Грушевський : [корот. біогр. довідка] // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2016 року :

хронол. довід. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2015. – С. 252–253.

491. Остапенко, В. П. Михайло Грушевський / В. П. Остапенко // Усі видатні постаті історії України : довідник / В. П. Остапенко. – Харків, 2006. – С. 184–194.

492. Рум'янцев, В. О. Грушевський Михайло Сергійович : (29.09.1866–24.11.1934) : видат. укр. історик, визнач. організатор укр. науки, укр. політ. діяч і публіцист / В. О. Рум'янцев // Державні, політичні та громадські діячі України : політ. портр. – Київ, 2002. – Вип. 1. – С. 264–268. – Бібліогр., с. 268.

493. Хорошевський, А. Ю. Грушевський Михайло Сергійович : проект «Україна» : галерея нац. героїв / А. Ю. Хорошевський. – Харків, 2012. – С. 22–32.

494. Шаров, І. Грушевський Михайло Сергійович : (1866–1934) / Ігор Шаров // Сто видатних імен України. – Київ, 1999. – С. 116–120.

495. Шаров, І. Ф. Грушевський Михайло Сергійович : (1866–1934) / І. Ф. Шаров // Вчені України : 100 видатних імен / І. Ф. Шаров. – Київ, 2006. – С. 108–113 : портр.

Іменний покажчик

- Абакумова В. І.** 77, 282, 315
Антонович (256, 260)
Антонович В. (252–255, 257, 258, 261), 262, 263, (264, 265, 267, 269–272)
Антонович В. Б. (251, 259, 266, 268, 273–275)
Антонович М. 293
- Бабій В.** 407
Баган О. 281
Баженов Л. В. 3, 304, 305, 477
Байда П. (див. Ніщинський П.) 301, 302
Бакалець О. 76, 78, 79, 282, 395
Бакалець О. А. 9, 77, 80, 282, 314, 315, 413, 416, 418
Белоусенко А. (див. Лотоцький О.) 290
Білик С. 316
Білоус Л. 317
Біншовська Л. 318
Бондар В. В. 81
Боржковський В. В. (251)
Брояк И. И. 186
Бурлака Г. 204
- Василенко В.** 448
Василенко М. 168–170
Василина О. 82
Василько І. 458
- Васьків М. 281
Верба І. 111
Верба І. В. 479, 480
Верстюк В. Ф. 186
Верховень В. М. 233
Виговський (215)
Виговський І. (99, 110)
Винар Л. 198, 239, 259, 264
Винар Л. Р. 196
Висоцька К. І. 4, 403, 443
Вишневська М. 5, 247
Вільчинська З. 6, 453
Вільчинська О. 295
Віцінська Я. 468
Владига О. М. 83
Волков Ф. К. 125
Воловик В. П. 84, 319, 320
Воловик О. В. 84, 319, 320
Волошенюк І. 473
Волошина О. 396
Вороліс М. Г. 321
Восколуп В. 7, 85
- Галузінська Т. В.** 322
Гальчак Н. 323
Гальчак С. 323
Гальчак С. Д. 73, 100
Гирич І. 265, (337)
Гісцова Л. 284
Гоголь (216)
Голиш Г. М. 77, 282, 315

Гомер (301, 302)
Гонта (70, 71)
Гонтар М. 248
Гонтар М. В. 9
Гончаренко П. 392
Горинь В. 283
Горленко В. 266
Горький М. (303)
Грановський Б. 476, 487
Григорчук П. 324
Григорчук П. С. 34, 325, 326
Грушевська Г. З. (4, 443)
Грушевська Т. М. 8
Грушевський О. 175
Грушевський С. Ф. (4, 387,
443)
Грушевські (родина) (8, 16, 17,
22, 25, 26, 31, 430, 434, 443)
Гуменюк І. Г. 327
Гундиртайло А. 341
Гусєв В. І. 485
Гуцал Т. 414, 459

Даниленко О. В. 485
Демченко О. П. 328
Дзюбан Р. 194
Діптан І. 86
Дмитрієнко М. Ф. 21, 35, 76,
80, 87, 93, 95, 96, 101–105,
107, 108, 248, 250, 310, 316,
339, 366, 367, 417, 424
Добринська Л. 441
Драгоманов (260)

Дудко В. 285
Дудко О. 294
Дяченко Г. 330
Дяченко Г. П. 329

Єфремов С. О. (262)

Жердецька А. 343

Завальнюк К. 249, 309, 310

Заєць І. І. 331
Заруба В. 311
Зашкільняк Л. 2, 227, 243
Зелененька І. 464, 465
Зелененька Л. 280
Зеленюк В. 420, 423
Зінько О. В. 332
Зінько Ю. 87
Зінько Ю. А. 332, 333
Зноба В. (452)
Зонова І. 432

Іваницька Л. В. 485

Ільченко Н. 401

Йолтуховський М. 11, 250

Йолтуховський М. П. 334

Казьмірова Г. 335, 336

Калитко С. 12
Калитко С. Л. 337
Каменюк М. 13
Капраль М. 204

- Капраль М. М. 246
 Кароєва Л. 391
 Кароєва Л. Р. 27
 Кароєва Т. 471
 Каюмов М. 338
 Кілівнік Т. 339
 Кіржаєв С. 213
 Кіян О. 267
 Кльоц І. 460
 Ковальчук Т. 341–343
 Ковальчук Т. В. 340
 Колесник В. 268
 Коляструк О. 345
 Коляструк О. А. 77, 282, 315, 344
 Комісарчук М. 346
 Комісарчук М. Х. 7, 9, 41, 43, 79, 85, 87, 93, 94, 102, 103, 314, 317, 318, 322, 324, 327–330, 333–336, 338, 340, 342, 344–346, 351–356, 363, 364, 367–369, 371, 373, 374, 376, 379–381, 383, 384, 386, 396, 409, 410, 415
 Кониський О. (293)
 Копаниця Л. М. 192
 Корольов М. 449
 Костомаров (217)
 Костомаров М. (240)
 Костомаров М. І. 158
 Коцюбинський М. (278, 279, 281–284, 286)
 Коцюбинський М. М. (280, 282, 285)
- Кравець М. 88, 89
 Кравець М. М. 347–349
 Кривонос М. (72)
 Криворучко О. І. 350
 Крикун М. 59, 91
 Крикун М. Г. 90–92
 Крилова Л. 14
 Крип'якевич І. 162
 Крип'якевич І. П. (320)
 Кришталь З. Н. 351
 Крушельницький В. 93, 94, 96
 Крушельницький В. І. 95
 Кузьмінець Н. 324
 Кузьмінець О. 15
 Куліш (210)
 Курас І. Ф. 482
 Курок О. І. 80
 Куцевол О. М. 323
 Кучеренко М. 16
 Кушко І. С. 104
 Кушнір Т. 352
- Лабушка М.** 17
 Ладижан В. 18
 Лапін О. 475
 Лациба В. 353
 Лебединська Т. М. 354
 Левківська Ю. 19
 Левчук Л. Г. 35, 431
 Лемпій О. 356
 Лемпій О. В. 355
 Лисий А. 99
 Лисий А. К. 357
 Лихогляд М. Ф. 358

- Логвина В. Л. 307
 Лойко О. Г. 97, 325, 359–361
 Лотоцький А. (287, 288), 290
 Лотоцький О.
 (див. А. Белоусенко) 289,
 291, 292, (293, 294)
 Лотоцький О. Г. (251)
 Лучко А. 390
 Лях С. Р. 484
- Мазепа** (215, 226)
 Мазило І. В. 98, 325
 Мазур В. М. 362
 Макаревич Л. 20, 25
 Макаревич Л. П. 21
 Максимович М. (223)
 Малиновская Т. 437
 Маліновський Ю. 461
 Марко Вовчок (276, 277)
 Маркович Д. (295)
 Маслійчук В. 204
 Матівос Ю. 22
 Мацько В. 23
 Мельник В. 36
 Мельник Л. 269
 Мельник О. 445
 Мельник П. В. 4, 403, 443
 Мельников Д. 363
 Мельничук І. 364
 Мельничук І. П. 365
 Мельничук Л. С. 365
 Меснянкін Є. 412, 461
 Меснянкін Є. Й. 24
- Метюк А. (249)
 Михальчук К. 163, 165–167,
 (296, 297)
 Мізяківський О. 427
 Міщук Я. 366
 Мйодушевський А. (255)
 Молчановський Н. (298), 299,
 300
 Мороз М. 367, 368
 Мочульський М (194)
 Муляр О. А. 369
- Навроцький С.** 457
 Назаренко В. 270
 Некрасов М. (69)
 Нікітіна С. 456
 Ніколаєва Д. 422
 Ніщинський П.
 (див. Байда П.) 301, 302
 Новосад К. 471
- Олександр II** (213)
 Оппоков З. И. (10)
 Оппоков З. І. (4, 25, 443)
 Оппокови (4, 23, 25, 26, 443)
 Оришевський (63)
 Остапенко В. П. 491
 Охряченко А. 439
- Павліна І.** 76
 Паламарчук В. 100
 Панченко Є. 102
 Панькова С. 204

- Панькова С. М. 26, 204
Перетц В. 163–170
Петренко О. 370
Петрівський С. 37
Площанський М. (451)
Подолян А. 455
Потупейко М. М. 286
Придиус О. 103, 371
Пристайко В. (337)
Пшеничний Є. 198
П'яскіна В. М. 101
- Радіонов М.** 372
Рекрут Я. 426
Рижа В. 373
Романюк Б. 105, 374
Романюк І. 87, 105
Романюк І. М. 104, 333, 375
Росовецький С. К. 192
Руданський С. (302)
Рум'янцев В. О. 492
Русина М. 257
Руснак І. 281
Русов О. (218)
- Савчук П. Н.** 460, 463
Садовська А. 402
Саліковський О. 303
Саліковський О. Х. (251)
Сегеда Ю. 411
Сергійчук С. Л. 308
Сецинский Е. (67)
Сигидин М. В. 106
- Ситник О. 271, 272
Сіцинський Є. (304)
Сіцинський Є. Й. (251, 307)
Сіцинський Ю. (305)
Сіцинський Ю. Й. (251, 306, 308)
Січинський В. Ю. (307)
Скочиляс І. Б. 75
Скрипник В. 29, 38, 430, 450, 451, 474
Сливка Є. 436
Смолій В. А. 479
Сохань П. 204
Сохань П. С. 74, 246
Станевич А. (309, 310)
Станович М. 46
Старицька-Черняхівська Л. (311)
Стащенко Н. 376
Стебельська А. 377
Степаненко А. 30, 39
Стецюк Т. 310
Сторожук А. 378
Страшний В. 40, 379, 394, 409, 425, 444, 452
Стрельський Г. 251
Струкевич О. 380
Стус В. (473)
Сфорца Б. (21, 35, 80, 95, 101, 104, 422–424)
- Таланчук О. М.** 192
Тельвак В. 204

- Титаренко Л. 31
 Тишкевич М. С. (251)
 Ткачук М. В. 381
 Томанчук О. 466
 Топачевський О. В. (26)
 Тростогон А. М. 382
 Трубайчук А. 251
 Тукаленко І. 257
 Тутківський П.
 (див. Тутковський П.) (313)
 Тутківський П. А. (312)
 Тутковський П.
 див. Тутківський П. (313)
- Фаворський А.** 419
 Федик Т. А. 383
 Федорук Я. О. 246
 Фелонюк А. 204
 Філіпова О. 384
- Халак Н. В.** 75
 Ханенко П. Л. 337
 Харитоновна І. 107, 108, 367,
 385, 420
 Харитоновна І. В. 41
 Хмельницький Б. (201)
 Хорошевський А. Ю. 233, 493
- Червінчук І.** 438
 Чернега Н. 400
- Чорна Г. 470
 Чорна М. 408
 Чорновол І. П. 109
 Чумак І. 386
 Чуприна В. 110
- Шаламай Л.** (404)
 Шаміс Л. 467
 Шаповал Ю. 111, (337)
 Шаров І. 494
 Шаров І. Ф. 495
 Шевчук Г. 25, 42–45, 393, 397,
 429, 434
 Шевчук Л. 366
 Шилін Ю. О. 387
 Шмигора В. 460
 Шпильова Л. 46
 Шульга В. 204
 Шумелда Я. 273
 Шуткевич О. 399
- Щербань Т. О.** 274, 275
- Яблоновський О.** 112
 Якобчук М. 32
 Яковишина А. 404
 Яременко В. В. 192
 Яременко О. І. 388
 Ярослав (49, 50, 114, 197)
 Ярослав Осмомисл (138)

Бібліографічне видання

Михайло Грушевський і Вінниччина

До 150-річчя від дня народження
(29.09.1866–24.11.1934)

Бібліографічний покажчик

Відповідальна за випуск *Н. І. Морозова*,
директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва,
заслужений працівник культури України

Укладачі: *Г. М. Авраменко*, заслужений працівник культури
України, *О. Ю. Антонюк*, *О. М. Зелена*

Комп'ютерний набір *Г. М. Авраменко*

Редактор *С. В. Лавренюк*

Комп'ютерна верстка, оригінал-макет,
технічна коректура, дизайн *Н. В. Спиця*

Підписано до друку 10.08.2016. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Умов. друк. арк. 8.25.

Тираж 100 прим.

Друк ПП Балюк І. Б.
м. Вінниця, вул. Р. Скалецького, 15
Тел.: (0432) 52-08-02